

UDK: 070:297 (497.6) "18/19"

DOI: 10.51237/issn.2744-1172.2020.49.89

Izvorni naučni rad

Primljen: 27. 4. 2020.

Prihvaćen: 8. 10. 2020.

Mihad Mujanović

Filozofická Fakulta, Univerzita Karlova

Praha, Česká republika

mihad.mujanovic@gmail.com

Muslimani na stranicama *Bosansko-hercegovačkih novina* (1878–1881) i *Sarajevskog lista* (1881–1891)¹

Apstrakt: Članak sadrži prikaz muslimana u Bosni i Hercegovini u *Bosansko-hercegovačkim novinama* i *Sarajevskom listu*, zvaničnim glasilima austrougarske okupacijske uprave na prijelazu XIX i XX stoljeća. Studija je ograničena na period od nastanka navedenih novina do osnivanja lista *Bošnjak*, prve moderne muslimanske periodične publikacije u zemlji. Tekst se fokusira na učestalost vijesti o muslimanima, sadržaj, obim i diskurs zvaničnih i nezvaničnih informacija, i uz to na značaj izvještavanja s obzirom na muslimansku svakodnevicu. Vijesti posvećene islamskim vjernicima stavljene su u širi kontekst izgradnje državnog birokratskog aparata, na čelu sa Zemaljskom vladom u Sarajevu, i njegovog idejnog okvira, na koji je značajno utjecao austrougarski ministar finansija i upravitelj nad Bosnom i Hercegovinom Benjámín Kállay.

¹ Ovaj rad predstavlja proširenu i dopunjenu studiju objavljenu 2019. godine u stručnom časopisu *Slavenski pregled*. „Obraz muslimské společnosti v Bosně a Hercegovině na stránkách Sarajevského listu (1881–1891)“, *Slovanský přehled*, Historický ústav AV ČR, Praha, 105(2)/2019, 189–222. Članak je izašao uz finansijsku podršku projektu koji je omogućio GA UK br. 696119, pod nazivom *Privatni i javni život muslimana u Bosni i Hercegovini krajem 19. i početkom 20. stoljeća*, na Filozofskom fakultetu Karlovog univerziteta.

Ključne riječi: Austro-Ugarska, Bosna i Hercegovina, muslimani, Bošnjaci, Sarajevo

Abstract: This article sketches an overview of the image of Muslims in Bosnia and Herzegovina in *Bosansko-hercegovačke novine* and *Sarajevski list*, the official gazettes of the Austro-Hungarian occupation government, at the turn of the 19th and 20th centuries. The study concerns the period from the creation of these two gazettes to the founding of the newspaper *Bošnjak*, the first modern Muslim periodical in the country. The analysis focuses on the frequency of reports on Muslims, the content, extent, and rhetoric of official and non-official information and, finally, the relevance of this reporting concerning Muslim everyday life. It situates these news reports about Muslims in the broader context – that of the building a state administrative apparatus governed by the Land Government in Sarajevo and of its ideological framework influenced by Benjámín Kállay, the Austro-Hungarian minister of finance and administrator of Bosnia and Herzegovina.

Key words: Austria-Hungary, Bosnia and Herzegovina, Muslims, Bosniaks, Sarajevo

Dolaskom austrougarske vojske 1878. godine, Bosna i Hercegovina je ušla u neobično dinamičnu fazu ekonomskog i socijalnog razvoja. Njeno konfesionalno šaroliko društvo bilo je primorano da za kratko vrijeme prihvati značajne civilizacijske promjene, koje su ga približile srednjoevropskom načinu života i razmišljanja. Iako ju je na početku odbijala, dinamična i ubrzana „europeizacija“, rezultat novonastalih okolnosti, pogodila je i muslimansku zajednicu.

Kroz koje su promjene u razvoju u ovom periodu muslimani prolazili, teško se može procijeniti budući da su po tom pitanju dostupni izvori manje bogati od kasnijih decenija habsburške uprave. Jedan od rijetkih izvora informacija jeste dnevna štampa, i to prije svega službena. Stoga ćemo u radu dublje analizirati jedinu zvaničnu periodičnu publikaciju u Bosni i Hercegovini, koja je izlazila od početka okupacije pa do kraja Prvog svjetskog

rata, i to u vremenskom periodu od 1878. do 1891. godine, prije nego što se pojavio prvi moderni muslimanski list *Bošnjak* (1891–1910). Naš je cilj saznati kakve su vijesti o muslimanima bile štampane, koliko često, postoje li u njima određeni tragovi političko-ideološke orijentacije i čvrst i jedinstven stav, bilo da je riječ o samoj redakciji ili okupacionom režimu. Na posljednjem mjestu, ali ne manje važno, jeste pitanje samog oblika publikacije te načina na koji se mijenjala kroz vrijeme i kakvim se potrebama prilagođavala.

*Bosansko-hercegovačke novine*² (1878–1881), kao zvanično glasilo Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu, počele su sa izlaženjem u septembru 1878. godine. Njihova aktivnost se neposredno nadovezala na vilažetski službeni list *Bosna* (1866–1878),³ koji je u Sarajevu izlazio do same austrougarske okupacije grada. Dolaskom urednika Ivana V. Popovića, u novinama je započela postepena transformacija koja se u augustu 1881. godine završila preimenovanjem u *Sarajevski list* (1881–1918).⁴ Promjenu u nazivu uredništvo je obrazložilo modernizacijom publikacije; navodno je originalni naziv bio odveć dugačak i nije dozvoljavao paralelnu verziju na latinici i ćirilici, učestalost izlaženja porasla je sa dva na tri puta sedmično, blago je porastao sadržaj i broj rubrika, ali je smanjen format. Istovremeno, nakon prebacivanja Zemaljske štamparije⁵ na novu adresu,

² God. 1, br. 1 (1. 9. 1878) – god. 4, br. 61 (31. 7. 1881). Glavni i odgovorni urednik bio je Čeh Jan Lukeš (1841–1899), od br. 106 u 1879. Vojt[ěh] Lukeš, od br. 58 u 1880. Ivan Vasin Popović (1851–1915). Popović, Srbin iz Bačke, polovinom 1880, a na osnovu konkursa, postao je i direktor Zemaljske štamparije (do 1890). Osim navedenog, uređivao je zvanični kalendar *Bošnjak*. Od 1883. novine su izlazile dva puta sedmično. Uporedi: Todor Kruševac, *Bosansko-hercegovački listovi u XIX veku* (Sarajevo: Veselin Masleša: 1978), 74–84. Pošto su *Bosansko-hercegovačke novine* rasute po mnogim bibliotekama, a ni u jednoj nisu kompletne, autor nije imao pristup svim brojevima lista, prije svega iz 1879. Međutim, ovo nije imalo većeg utjecaja na ishod rada niti je umanjilo značaj postignutih rezultata.

³ Mujo Koštić, „Posljednji broj lista *Bosna* iz 1878. godine“, *Bosniaca*, br. 9–10 (2005): 64–67.

⁴ God. 4, br. 62 (3. 8. 1881) – god. 41, br. 238 (2. 11. 1918). Odgovorni urednik do 1912. bio je I. V. Popović. List je izlazio tri puta sedmično: utorkom, četvrtkom i subotom. Od 1891. u nazivu lista (osim u večernjim izdanjima) nalazio se novi zemaljski grb. Uporedi: Kruševac, *Bosansko-hercegovački listovi u XIX veku*, 85–93.

⁵ Štampariju je 1866. osnovao novosadski Nijemac Ignaz/Ignjat Sopron (1821–1894), koji je

na ondašnji Filipovićeve trg (od 1910. Trg Franje Josipa I, danas Austrijski trg), premještena je i redakcija. Jedan od prešutnih razloga za dolazak Popovića i promjenu naziva zvaničnog medija Zemaljske vlade u Sarajevu bio je pokušaj distanciranja od prijelaznog perioda nakon preuzimanja osmanske provincije, kada je list imao funkciju ne samo da objavljuje službene akte već i da propagira novoosnovani režim i legitimizira njegove represivne mjere. Ovu pretpostavku potvrđuje činjenica da je list do odlaska beskompromisnog komandanta interventne vojske, generala hrvatskog porijekla Josipa Filipovića, u decembru 1878. godine, izlazio samo na latinici, do tog vremena lokalnom stanovništvu nepoznatom pismu, odnosno na njemačkom i hrvatskom prema pravopisu tzv. zagrebačke škole. Namjernim zanemarivanjem ćirilicnog i arapskog pisma, novi režim jasno je pokazao da mu do komunikacije sa četiri petine stanovništva, tj. pravoslavicima i muslimanima, nije nimalo stalo. Ćirilica je na kraju ponovo uvedena, dok je arapsko pismo bilo trajno odbijeno.⁶ Međutim, treba napomenuti da su i *Bosansko-hercegovačke novine*, kao i *Sarajevski list*, primarno bili namijenjeni zaposlenima u Zemaljskoj vladi, uglavnom porijeklom iz Cislajtanije – austrijskog dijela dvojne monarhije – pa tek onda široj čitalačkoj publici. Stopa nepismenosti u Bosni i Hercegovini, posmatrano iz ugla nove uprave, bila je gotovo stoprocentna; krajem XIX i početkom XX stoljeća devetero od desetero ljudi nije znalo ni latinicu ni

---

u Sarajevo došao na poziv bosanskog valije Šerifa Osman-paše. *Sopronova pečatnja* je iste godine postala vlasništvo vilajetske uprave, pa je dobila i novi naziv *Vilajetska pečatnja* (od 1868. Vilajetska štamparija). U augustu 1878. štampariju su preuzele okupacijske snage (pod nazivom *Cesarsko-kraljevska vladina tiskarna*, od 1881. *Zemaljska tiskara*, od 1883. *Zemaljska štamparija*). Uporedi: Đorđe Pejanović, *Štamparije u Bosni i Hercegovini 1529–1951* (Sarajevo: Svjetlost, 1952), 12–16. Štamparija je najprije bila smještena u Starom konaku (od 1870. do 1880), zatim je preseljena na Atmejdan (njegov istočni dio od 1878. zvao se Filipovićeve trg, i to do 1881. u prvobitnom objektu, a potom u drugom), od 1885. bila je u novoj zgradi Zemaljske vlade na Musali, a od 1889. u sporednoj zgradi.

⁶ Radi lakše orijentacije, u daljem tekstu ćemo navoditi članke u novinama uglavnom na latinici (ako su izlazili samo na tom pismu ili paralelno još i na ćirilici). Ćirilicne tekstove ćemo navoditi ako su objavljivani samo na tom pismu. Za potrebe ovog rada, služiti ćemo se isključivo gregorijanskim kalendarom.

ćirilicu.⁷ Čitanje dnevne štampe bila je aktivnost isključivo obrazovanog gradskog sloja, dok su nepismenima novine bile čitane. Do sredine 80-ih godina 19. stoljeća u Bosni i Hercegovini je izlazio samo veoma ograničen broj štampanih novina (dužeg trajanja bili su privatni listovi *Bosnische Post* i *Vatan/Waṭan*, osnovani 1884. na njemačkom, odnosno osmanskome turskom jeziku, i *Sarajevska vila* od 1886. na srpskom), koje su ujedno od 1881. bile pod strogim nadzorom cenzure.⁸

Uredništvo *Sarajevskog lista* nastavilo je s ustaljenom praksom, po kojoj su zvanični tekstovi – Vladine naredbe i uredbе, sudske odluke i obavještenja (uglavnom o aukcijama nepokretne imovine) – bili na njemačkom, s prijevodom na pravopisno nedefiniran „srpskohrvatski“ jezik s ijekavskom refleksijom jata, na latinici i ćirilici. Latinična i ćirilčna verzija su se neznatno razlikovale po pravopisu. Latinično pismo više je naginjalo jezičkoj situaciji u hrvatskom okruženju (Hrvatskoj i Slavoniji), dok je ćirilčno pismo odgovaralo jezičkoj situaciji u srpskoj sredini. Najbolji primjer razlikovanja bio je u pisanju stranih imena, gdje su Hrvati ostavljali originalne oblike, dok su ih Srbi dosljedno transkribirali. Sami članci su izlazili ili na latinici ili na ćirilici. Međutim, vremenom je napušten morfološki (etimološki) pravopis zagrebačke škole. Njemački je iz lista isključen u februaru 1884. (izuzev povremenih oglasa), kada je došlo i do niza drugih promjena. Novine su tada u osnovi završile proces transformacije u društveno-političko glasilo i oficijelni tumač djelovanja okupacione uprave koji nije bio ograničen samo na Sarajevo i

---

⁷ Vojislav Bogičević, *Pismenost u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1975), 295–298.

⁸ „Naredba zemaljske vlade od 30. oktobra 1881. br. 26074 u pogledu umnožavanja književnih i umjetničkih proizvoda i trgovine s tim predmetima“, *Sarajevski list*, 20. novembra 1881, 1–2, i još jednom 23. novembra 1881, 1–2. Na primjeru ove naredbe može se vidjeti koliko je jezički standard *Sarajevskog lista* i službene štampe Zemaljske vlade bio različit. Dok je prvi težio lokalizaciji tekstova, drugi se, bez obzira na lokalne posebnosti, zalagao za hrvatski standard. „Naredba zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 30. oktobra 1881., br. 26074, glede umnožavanja literarnih i umjetničkih proizvoda i trgovine s tim predmeti“, *Sbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu* (Sarajevo, 1881), 517–519.

zemaljske službenike.⁹ Između ostalog, format publikacije je bio uvećan, slavenski dijalekti u Bosni i Hercegovini od tada su kolektivno označivani za (bosanski) zemaljski jezik, a većina tekstova dosljedno je štampana paralelno na latiničnom i ćiriličnom pismu, u odvojenim stupcima.

Tokom 80-ih godina često je dolazilo do zamjene rubrika. Ustaljena praksa objavljivanja zapisnika sa sastanaka sarajevskog Gradskog vijeća (Zastupstvo) više nije prakticirana (ukinuto sredinom 1885. godine), Vladine naredbe i uredbе, koje su do tada često objavljivane u cjelini (do 1884), potpuno su se izgubile. Veliki prostor dobili su upisi u novoizgrađeni katastar (od 1884). Rubrika *Iz sudnice* nije dugo trajala (1884–1885), djelimično su je zamijenili policijski izvještaji i objave. Povremeno su se pojavljivali spiskovi s putnicima koji su stizali vozom u Sarajevo i imali važeću boravišnu dozvolu. Kasnije su se mogli naći i spiskovi s imenima gostiju smještenih u sarajevskim hotelima. U prvoj polovini 80-ih godina krenule su da izlaze rubrike *Zdravstvena situacija u zemlji* (od 1883) i *Izvještaj o rođenima i umrlima u Sarajevu* (od 1884), koje su potom redovno objavljivane još nekoliko decenija.

Vijesti zvanične prirode u razmatranom periodu zauzimale su samo marginalne dijelove novina, uglavnom stupce na prvoj strani te jednu do jednu i po stranu na kraju svakog izdanja. Na posljednjoj, obično četvrtoj strani, bili su razni oglasi, najčešće reklama za uveznu robu ili manje uobičajene usluge.

Nesrazmjerno više prostora – nakon dolaska urednika Ivana V. Popovića – dobijali su nezvanični članci o dešavanjima u Evropi i sa drugih kontinenata, najviše s Balkana i iz susjednih regiona, te na kraju i iz same Bosne i Hercegovine. Vijesti iz inostranstva su preuzimane iz strane štampe ili poslatih telegrama, te su predstavljale odraz ozbiljnosti

⁹ Početak transformacije novina najavljen je u jednom prilogu iz 1880. u kojem redakcija izjavljuje da „osim svojega **zvaničnoga** diela... ovaj je list u glavnom stavio sebi u zadatak, da obavještajem i drugim člancima **poučava** narod bosansko-hercegovački... Uredništvo ovoga lista ne žali truda da usavršuje list iz dana u dan... a naime da zadovolji čitaoce svoje donošajući im poučne članke pisane **razumljivim** narodnim jezikom.“ „Čitaocima“, *Bosansko-hercegovačke novine*, 29. juli 1880, separat s kraja septembra 1880.

dešavanja u pojedinim dijelovima svijeta, naravno iz evropske perspektive. Mora se reći da je u prvoj polovini 80-ih godina veliko interesiranje bilo za događaje iz kolonija evropskih velesila, posebno iz onih s dominantnim muslimanskim stanovništvom. Od 1881. redovno se i naširoko izvještavalo o dešavanjima u Egiptu i Sudanu, gdje je izbio antibritanski ustanak, nakon kojeg je nastala mahdistička država. Godine 1885. srpsko-bugarski odnosi bili su pažljivo praćeni, posebno s obzirom na Istočnu Rumeliju¹⁰ i rat koji je uslijedio između ovih zemalja. Međutim, ni kasnije nisu manjkale vijesti iz političkog života obrenovićevske Srbije i procesa integracije Bugarske, gdje je došlo do prevrata i promjena na vladarskom prijestolu. Svoje mjesto našle su i vijesti iz Osmanskog carstva, konkretno sa crnogorske granice, Makedonije i Krete, gdje su rasle tenzije između hrišćana i muslimana, kao i vijesti iz Afganistana, na čijoj su se teritoriji uzajamno preplitali interesi Rusije i Velike Britanije. U drugoj polovini 80-ih godina detaljnijih vijesti bilo je sve manje, prije svega onih o situaciji u kolonijama, a zamijenile su ih kratke bilješke o dešavanjima u Evropi. Možemo pretpostaviti da je nova uprava sve manje bila sklona da Bosnu i Hercegovinu upoređuje sa kolonijama evropskih imperija, te je više težila da je uključi u širi evropski kontekst.

Ovlašno poređenje sa susjedima Bosne i Hercegovine, na veliko iznenađenje, pokazuje se da su *Bosansko-hercegovačke novine* i *Sarajevski*

---

¹⁰ Uporedi: „Plovdiv...“, *Sarajevski list*, 25. septembar 1885, 1–2 (prevrat u Istočnoj Rumeliji i pomirljiv stav Vlade prema muslimanima); „Statistični podatci u Ist. Rumeliji“, *Sarajevski list*, 25. septembar 1885, 3; „Sofija...“, *Sarajevski list*, 30. 9. 1885, 1 (muslimani Ist. Rumelije osnivaju oružane čete, Vlada zahtijeva razoružanje); „Plovdiv...“, *Sarajevski list*, 12. mart 1886, 1 (istanbulski muftija, šayḥ al-Islām, je poslao povjerenika u Plovdiv radi pregovara o statusu vakufa u novim okolnostima i kako bi odvratio muslimane od emigracije); „Plovdiv...“, *Sarajevski list*, 26. maj 1886, 2 (Grci i muslimani Ist. Rumelije su se odlučili na bojkot parlamentarnih izbora); „Golemo sabranije“, *Sarajevski list*, 10. novembar 1886, 2 (na skupštini za izbor novog kneza u Trnovu učestvovalo je 53 muslimana i 473 hrišćana, ali 7 okružja – vjerovatno većinski muslimanskih – izbore je bojkotiralo). Zanimljiv je bio slučaj više desetina slavenskih muslimanskih sela u južnim Rodopima, koja su odbila da budu dio Istočne Rumelije te potom ignorirala pripajanje Bugarskoj. Istrajnost ove tzv. Tamraške republike i Kardžalske pokrajine na kraju je dovela do uspjeha te su se 1886. obje teritorije vratile pod direktnu upravu sultana.

list najdetaljnije izvještavali o situaciji u Srbiji – čije su političke elite već nekoliko decenija pokušavale pripojiti Bosnu Kneževini Srbiji, prvobitno odbacujući austrougarsku okupaciju, da bi potom, pod utjecajem novih geopolitičkih okolnosti, promijenile svoj stav – gdje su analizirali ne samo turbulentne političke promjene već i socijalne i ekonomske trendove. Poredio se i razvoj u Srbiji i Bosni i Hercegovini, posebno u ekonomskoj sferi.¹¹ Događaji u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, sa kojima je pokrajina dijelila veći dio svojih granica, osim širih izvještaja iz političkog života, nisu se detaljnije razmatrali. Crna Gora, sa kojom je Zemaljska vlada u Sarajevu u ovo vrijeme imala najproblematičnije odnose, dolazila je na stranice novina uglavnom u vezi sa čarkama na granicama Skadarskog vilajeta, Kosovskog vilajeta (na teritoriji bivšeg Novopazarskog sandžaka) i Hercegovine, ili u vezi sa neprijateljstvom između hrišćana i muslimana.¹²

¹¹ Uporedi npr. „Листак: Друштвено и економско стање Србије“, *Sarajevski list*, 24. juli 1883, 1; 26. juli 1883, 1; 28. juli 1883, 1–2; 31. juli 1883, 1; 2. august 1883, 1; 4. august 1883, 1; 7. august 1883, 1–2; „Poreza u kraljevini Srbiji“, *Sarajevski list*, 28. juni 1889, 2–3.

¹² Uporedi: „Sarajevo: Razbojnički napad“, *Sarajevski list*, 8. septembar 1883, 1 (poveća četa Kolašinaca upala u Fočanski kotar); „Razbojnici“, *Sarajevski list*, 11. juli 1884, 3; „Razbojnički upadaj“, *Sarajevski list*, 22. april 1885, 2 (četveročlana četa iz Crne Gore pokušala preći u Bilečki kotar). Godina 1884. bila je prekretnica u borbi sa pljačkaškim bandama širom zemlje. U njihovim redovima bili su hrišćani, ali i muslimani. Zemaljska vlada, uz velike troškove i primjenu strogih mjera i nametanja drakonskih kazni razbojnicima i njihovim pomagačima, ostvarila je željeni uspjeh, a sigurnosna situacija u Bosni i Hercegovini je vrlo primjetno poboljšana.

[vijesti prenesene iz drugih novina] „Iz Skadra“, *Sarajevski list*, 22. juni 1884, 1 (osvetnički napadi između Crnogoraca i muslimana iz Gusinja); „Skadar“, *Sarajevski list*, 2. maj 1886, 2 (stanovnici Plava i Gusinja odbacuju teritorijalne ustupke prema Crnoj Gori); „Skadar“, *Sarajevski list*, 16. juni 1886, 1 (muslimani sa teritorije dodijeljene Crnoj Gori protestiraju, odbijaju da služe u vojsci i da šalju djecu u škole); „Cetinje“, *Sarajevski list*, 11. juli 1886, 2 (crnogorsku granicu na sjeveru napalo je oko 2 000 kolašinskih muslimana, 40 je uhapšeno); „Skadar“, *Sarajevski list*, 6. august 1886, 2 (kolašinski muslimani odbijaju teritorijalne ustupke Crnoj Gori, Osmansko carstvo upućuje vojnike na lice mjesta); „Cetinje“, *Sarajevski list*, 17. septembar 1886, 2 (osmanska vojska umiruje situaciju na granici sa Crnom Gorom koja još uvijek nije izmjerena); „Skadar“, *Sarajevski list*, 12. decembar 1886, 1 (iz Ulcinja se iselilo 700 muslimana u Osmansko carstvo, iz Bugarske se masovno vraćaju Crnogorci koju su tamo otišli dvije godine ranije); „Ulcinj“, *Sarajevski list*, 16. februar 1887, 2 (iz Ulcinja će se uskoro iseliti svi muslimani); „Skadar“, *Sarajevski list*, 10. august 1887, 1–2 (krvavi sukobi Albanaca i Crnogoraca na granici); „Skadar“, *Sarajevski list*, 18. januar 1888,

Izbor vijesti iz zemlje znatno je više bio slika ličnog ukusa urednika novina. Pored obaveznih vijesti vezanih za svakodnevne aktivnosti okupacijske uprave, uključujući i njen birokratski aparat (putovanja, svadbe, odmori, bolesti i smrti visokih režimskih funkcionera), te njene uspjehe (otvaranje škola, novih javnih zgrada i saobraćajnica), mogle su se pronaći i čisto civilne i privatne vijesti. Trebalo bi napomenuti da su novine namjerno zanemarivale informacije koje su otvoreno pokazivale nepovjerenje i direktno protivljenje novom režimu.¹³ Npr. za ustanak pravoslavaca i muslimana u istočnoj Hercegovini, koji je uslijedio nakon objave *Privremenog zakona obrane za Bosnu i Hercegovinu* u novembru 1881. godine,¹⁴ koji je dostigao vrhunac u martu naredne godine, mogao je da sazna jedino izuzetno pažljivi čitalac, i to samo u naznakama.¹⁵ Tek

---

2 (netrpeljivost muslimana prema hrišćanima u albanskoj sredini); „Skadar“, *Sarajevski list*, 10. juni 1888, 2 (crnogorska četa napala albanske svatove na osmanskoj teritoriji); „Beč“, *Sarajevski list*, 25. juli 1888, 1 (osvetnički napadi između Crnogoraca i Albanaca u Skadru); „Skadar“, *Sarajevski list*, 29. decembar 1889, 1. (napetost između muslimanskih doseljenika i starosjedilaca u albanskim krajevima, neki se vraćaju nazad); „Cetinje“, *Sarajevski list*, 1. april 1891, 2 (Albanci iz Gusinja prodrli na teritoriju Crne Gore).

¹³ U potpunosti nedostaju vijesti o peticiji sarajevskih muslimana iz 1886. protiv promjene mezarja Čekr(e)činica, u vlasništvu vakufa, na gradski park i slabog utjecaja muslimana u Zemaljskoj vakufskoj komisiji (osnovana 1883). Nema ni pomena o pobuni sarajevskih muslimana iz 1890. zbog prelaska maloljetne Uzeife Delahmetović, služavke u kući gradskog zastupnika Esad-ef. Kulovića, na rimokatoličku vjeru. Njihove aktivnosti rezultirale su izglasavanjem vladine Naredbe o konverzijama (1891), što je dosta otežalo proces preobraćenja. Uporedi: „Nov perivoj u Sarajevu“, *Sarajevski list*, 3. mart 1886, 2; „Glasnik zakona i naredaba“, *Sarajevski list*, 19. juli 1891, 2; „Naredba zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 9. jula 1891., br. 52.694/I., o prelaženju ovozemnih pripadnika iz jednoga vjerozakona u drugi u Bosni i Hercegovini zastupljen vjerozakon“, *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, 1891, 419–424. Za širu sliku otpora muslimana vidi Robert J. Donia, *Islam pod Dvoglavim orlom: Muslimani Bosne i Hercegovine 1878.–1914.* (Zagreb; Sarajevo: Zoro; Sarajevo: Institut za historiju BiH, 2000), 44–48. Nusret Šehić, *Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo: Svjetlost, 1980), 19–42.

¹⁴ „Privremeni zakon obrane za Bosnu i Hercegovinu u novembru 1881. godine“, *Sarajevski list*, 4. novembar 1881, 6–10.

¹⁵ U svim štampanim tekstovima govori se samo o ustanku, i to bez bilo kakvog geografskog određenja. Također nedostaju vijesti o obimu, broju naoružanih na obje strane, broju žrtava i šteti na imovini. Nigdje nije spomenuta objava amnestije za ustanike. „Zvanično“, *Sarajevski list*, 19. mart 1882, 1 (preuzeta vijest iz budimpeštanskih novina, koje su obavijestile

je ujesen 1882, odskora imenovani zajednički ministar finansija i neformalni suveren Bosne i Hercegovine Benjámín Kállay u austrougarskim delegacijama (parlamentu),¹⁶ opisao situaciju u problematičnoj Hercegovini. Potrebno je dodati da je ustanak značajno utjecao na oblik habsburške administracije u pokrajini i njen pristup prema lokalnim vjerskim zajednicama. Pored čisto vojnog karaktera okupacijskog režima na čelu sa zemaljskim poglavarom, počeli su se postepeno primjenjivati elementi civilne uprave: u drugoj polovini 1882. godine reorganizirana je Zemaljska vlada u Sarajevu i uvedena pozicija adlatusa (*civilni doglavljenik*), drugog čovjeka Vlade i najvišeg civilnog zvaničnika, potom je izmijenjen djelokrug rada šest okružnih i pedesetak kotarskih ureda. Kotarski uredi su ujedno postali i sudovi prvog stepena.¹⁷

Od lokalnih zajednica novine su preferirale najbrojniju srpsku pravoslavnu, vjerovatno zbog simpatija glavnog urednika koje su se istovremeno poklapale sa ciljeva režima, te odmah poslije nje i rimokatoličku. Ovo je posebno došlo do izražaja u periodu kada je na poziciji civilnog adlatusa bio ugarski aristokrata srpskog porijekla Fedor Nikolić (1882–1886). Nikolićev opoziv, koji historiografija do danas nije objasnila, očigledno nije bio u vezi sa njegovim neprikrivenim nacionalnim

---

o osvajanju ustaničkog centra u selu Krivošije, bečka vlada odobrila 8 mil. zlatnika za vojne operacije); „Cetinje“, *Sarajevski list*, 15. februar 1882, 4 (knez Nikola se izjasnio o neutralnosti prema ustanku). O temi opširnije: Hamdija Kapidžić, *Hercegovački ustanak* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1958). *Naučni skup 100 godina ustanka u Hercegovini 1882. godine* (Sarajevo: ANU BiH, 1983). Milivoje Buha, *Uloški ustanak 1882. i stanje u Hercegovini pod austrougarskom okupacijom: druga „Nevesinjska puška“* (Srpsko Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2004).

¹⁶ „Budimpešta“, *Sarajevski list*, 10. novembar 1882, 2 (Kállay je označio za glavni uzrok ustanka agitacije iz Crne Gore); „Из делегације“, *Sarajevski list*, 12. novembar 1882, 2–3.

¹⁷ Na početku svog mandata, ministar Kállay usredsredio se na dva aspekta uprave Bosne i Hercegovine: na reorganizaciju administrativnog aparata radi povećanja njegove efikasnosti i kako bi djelatnost organa odražavala potrebe naroda, pri čemu bi glavni dio odgovornosti preuzela Zemaljska vlada u Sarajevu, kao i na poboljšanje ekonomske situacije u zemlji. Uporedi: „Из делегације“, *Sarajevski list*, 15. novembar 1882, 2.

Novonastale promjene u zemaljskoj upravi tumačene su preko obimnog teksta „Неколико ријечи о нашој администрацији (Писано за народ.)“, *Sarajevski list*, 15. novembar 1882, 1–2; 17. novembar 1882, 1–2; 19. novembar 1882, 2–3.

i vjerskim osjećanjima, već u vezi sa samouvjerenim i nadobudnim ponašanjem, koje je odudaralo od skromnosti i neupadljivosti njegovog nasljednika Huga Kutschere (na poziciji ostao do 1904). U *Sarajevskom listu* se češće informiralo o vjerskim praznicima pravoslavnih (proslava dana svetog Save i svetog Đorđa, Vaskrs, litije, itd) nego rimokatolika (Uskrs i, pod utjecajem doseljenika, Božić). Više su se pominjali visoki duhovnici pravoslavne crkve od rimokatoličke, npr. aktivnosti dabrobosanskih mitropolita Save Kosanovića i Georgija Nikolajevića, kao i mitropolite hercegovačko-zahumskog Leontija Radulovića, od aktivnosti vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera.¹⁸ Često se naglašavala djelatnost pravoslavne bogoslovije u Reljevu i pojedinačnih pravoslavnih opština. Novine su redovno izvještavale o otvaranju novih bogomolja. Trebalo bi napomenuti da je okupacijski režim inicirao nastanak nezavisnih pravoslavnih i katoličkih crkvenih provincija u Bosni i Hercegovini, koje su nakon kraja osmanske vladavine najprije morale izgraditi svoje materijalne baze i uspostaviti mrežu crkava.

Pominjanja muslimana (ondašnjim jezikom *m/Muhamedanci*, *m/Muhamedovci*, rjeđe *t/Turci*, vrlo rijetko *m/Muslomani*) bila su sporadična i uopće nisu odgovarala njihovoj brojnosti i značaju u Bosni i Hercegovini; godinu dana nakon osvajanja zemlje, pripadnici islamske vjere činili su 39% stanovništva, 1885. godine zbog migracije i doseljavanja katolika samo 37% i konačno 1895. samo 35%.¹⁹ Međutim, ova činjenica ne može da se pripíše averziji redakcije, već prije svega nedostatku želje da se o muslimanskom društvu sazna više i da se razumije. Prema muslimanima je, u skladu s ideološkim okvirom djelovanja Zemaljske vlade – kojem je konačan oblik dao Benjámín Kállay – bilo pristupano korektno i ne-

¹⁸ Novine su zabilježile postavljanje najviših duhovnih predstavnika, međutim dalji rad nadbiskupa Stadlera, osim nekoliko izuzetaka, nisu pratile. Uporedi: „Освећење и рукоположење Саве Косановића...“, *Bosansko-hercegovačke novine*, 14. april 1881, 2–3; „Svečanosti pri rukopoloženju prev. gosp. nadbiskupa J. Stadlera“, *Sarajevski list*, 18. januar 1882, 2–4.

¹⁹ *Štatistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine prema popisu* (Sarajevo, 1880); *Štatistika mjesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine po popisu naroda od 1. maja 1885* (Sarajevo, 1886); *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895* (Sarajevo, 1896).

pristrasno, ali bez očitih simpatija, te uz izvjesnu dozu umjerenosti. Muslimani su se zato na stranicama novina pojavljivali uglavnom u vezi sa državnim agendom, zvaničnim manifestacijama, posjetama i prijemima, ili imenovanjima za civilne ili duhovne funkcije. Vijesti posvećenih isključivo muslimanskim događajima bilo je nesrazmjerno malo. Redovno su se pominjali samo muslimanski praznici, tj. početak i kraj ramazana, kao i svečanosti s njim u vezi (*Ramazan-bajram*), a mnogo rjeđe su se pojavljivala kratka obavještenja o hadžu i prinošenju žrtava *Kurban-bajramu* (navođen i kao *Hadži-bajram*). U zemaljskim propisima pisalo je da „muhamedanci“ imaju pravo na osam slobodnih dana u godini, od toga četiri za *Kurban-bajram*, tri dana za *Ramazan-bajram* i jedan za proslavu Muhammedovog rođenja (*Mevlud-šerif*), što je bilo mnogo manje od 24–27 dana odmora za katolike i 26 dana za pravoslavce.²⁰

Iz gore navedenog može se zaključiti da su Muslimani u *Sarajevskom listu* uglavnom navođeni u vezi sa vršenjem administrativnih funkcija. Svu zemaljsku upravu, uključujući učitelje, ljekare i advokate, od habsburškog preuzimanja vlasti pokrivali su doseljenici iz drugih pokrajina Carstva, ali ne i funkcije gradonačelnika, zastupnika gradskih i seoskih općina i ograničenog broja pomoćnih kadrova u Zemaljskoj vladi, koje su obavljali lokalci. Imajući u vidu činjenicu da su muslimani imali većinu u gradovima i kasabama, ova mjesta su obično data upravo njima. Polovinom 80-ih bili su na poziciji općinskih načelnika u 37 gradova i kasaba od ukupno 43.²¹ Tipičan primjer bilo je Gradsko vijeće u Sarajevu,²²

²⁰ Uporedi npr. „Okružna naredba u svrhu provedbe obranbenoga zakona...“, *Sarajevski list*, 11. novembar 1881, 1 (muslimanskim vojnicima se dodjeljuje za odmor petak i sedam dana Bajrama); „Naredba zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 3. aprila 1884., br. 7033, kojom je izdan naputak o uvođenju školskih praznika“, *Službeni dodatak Školskog vjesnika*, februar 1894, 44–47.

²¹ *Bošnjak: kalendar za prostu godinu 1886, 1885, 85–88*. U gradske uprave po pravilu su bili birani predstavnici mjesnih uglednih predstavnika, od muslimana najčešće imućni veleposjednici, trgovci ili islamski učenjaci koji su bili lojalni novoj državnoj moći, ili su s njom održavali žive trgovačke veze.

²² Sarajevo je bilo prvi grad u zemlji u kojem je obnovljena samouprava, iako pod nadzorom Vladinog povjerenika. Josip Filipović izdao je odgovarajuću naredbu već 22. augusta 1878, tri dana nakon zauzimanja grada. Na sastavu Vijeća vidjelo se generalovo nepovjerenje

gdje su vjernici islamske vjeroispovijesti bili značajnije zastupljeni (najprije trećinski, potom i polovično) i imali garantiranu funkciju gradonačelnika. Do polovine 1885. redovno su se objavljivali obimni zapisnici sa sastanaka sarajevskog zastupstva. Čitaoci su tako mogli saznati ne samo konkretne aktivnosti gradske samouprave već i način na koji je funkcionirala. 1884. godine je usvojen novi statut grada (potom modificiran 1899. godine), koji je blago proširio ovlaštenja Vijeća i povećao broj njegovih članova (trećinu je birala Zemaljska vlada, ostatak biračko tijelo). Pisalo se i o izborima 1884,²³ 1887.²⁴ i 1890.²⁵ godine.

prema muslimanima, ali i težnja za određenim kontinuitetom vlasti: od 18 članova, njih 6 su bili pravoslavci, 4 katolici, 3 Jevreji i 5 muslimani (mahom veleposjednici, trgovci i sudije, neki prethodno aktivni u gradskoj upravi, i to: Mustaj/Mustafa-beg Fadilpašić/Fazlipašić, Sunul(l)a(h)-ef. Sokolović, Ragib-ef. Ć/Ćurčić, Vejsil-ef. Svrzo i Asim-ef. Ridža(l)ić Uzunić; posljednju dvojicu je 1879. zamijenio Mustafa Bakarević i Esad-ef. Ridža(l)ić Uzunić; od 1880. na sastancima je učestvovao i Ahmed-aga Kajmaković), iako je muslimanska zajednica tada činila oko 70% gradskog stanovništva. Na mjestu gradonačelnika sve do svoje smrti bio je veleposjednik M. Fadilpašić (1878–1892). Uporedi: Hamdija Kreševljaković, *Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave (1878–1918)*, (Sarajevo: Arhiv grada, 1969), 10–13.

²³ Godine 1884. izabrani su: Esad-ef. Kulović (gradonačelnik 1905–1910), V. Svrzo, E. Uzunović, Mehmed-beg Kapetanović (gradonačelnik 1893–1899), Omer-beg Fadilpašić, Mehaga Imširija, Mujaga Šahinović i Nezir-ef. Zildžić; naknadno su postavljeni: Salih-aga Softić, Sunul(l)a(h)-ef. D/Tefterdarija, Mehaga Kumašin i Mujaga Bičakčić Mišoprež. Muslimani su imali rezerviranu polovinu od ukupno 24 mjesta (pravoslavci 6, katolici 3 i Jevreji 3; 1889. katolici su dobili još 3 mjesta). Izborno pravo imalo je tek 1.106 stanovnika, od toga je glasalo 839 (76%). Zemaljska vlada je na mjesto gradonačelnika izabrala muslimana s najvećim brojem glasova, dok je trećinu garantiranih mjesta popunila lojalnim ljudima sa nižih mjesta kandidatske liste ili potpuno mimo nje. „Izbori za gradsko vijeće“, *Sarajevski list*, 15. 3. 1884, 2; „Nova beledija u Sarajevu“, *Sarajevski list*, 22. mart 1884, 2.

Prvi gradski izbori su pokazali da je u Sarajevu nastala uža grupa prorežimski orijentiranih porodica, nerijetko rodbinski povezanih, čiji članovi će se u sarajevskom vijeću smjenjivati nekoliko desetina godina.

²⁴ Godine 1887. izabrani su: M. Kapetanović, V. Svrzo, S. Sokolović (preminuo 1888), E. Kulović, O. Fadilpašić (preminuo 1887), M. Bakarević, Hašim-aga Glođo i M. Imširija; naknadno su postavljeni: Ali(ja)-aga Prešljo, Mahmut/d-beg Fadilpašić, Mujaga Ćurčić i Salih-beg Halilbašić. U ovom periodu su na čelu gradske uprave bila čak tri brata Fadilpašića. „Gradski izbori“, *Sarajevski list*, 18. mart 1887, 3; „Objava“, *Sarajevski list*, 30. 3. 1887, 3.

²⁵ Godine 1890. izabrani su: M. Kapetanović, V. Svrzo, H. Glođo, E. Kulović, M. Fadilpašić, M. Bakarević, Husein-aga Šabanović i M. Imširija; naknadno su postavljeni: Mulaga Merhemić (navođen i kao Mehremić, preminuo 1890), S. Halilbašić, A. Prešljo i Vejsil-aga Bakarević. „Gradski izbori“, *Sarajevski list*, 16. mart 1890, 2; „Objava“, *Sarajevski list*, 13. april 1890, 4.

Poređenja radi, prvi izbori za Gradsko vijeće u Mostaru, po veličini drugog najvećeg naselja u zemlji, održani su tek 1891, odmah nakon objavljivanja novog statuta grada.²⁶

Gotovo nikakvih informacija nema o aktivnostima organa Islamske zajednice. Vlasti su namjerno izostavile nastanak Rijaseta, najvišeg duhovnog vijeća, na čelu sa reisu-l-ulemom 1882. godine.²⁷ Pojavila se samo vijest o svečanom obredu imenovanja duhovnog poglavara. Ne-potrebno je reći da je to bio korak u otcjepljivanju muslimana u Bosni i Hercegovini iz šire duhovne zajednice s centrom u Istanbulu, što je imalo utjecaja ne samo u području duhovnosti već i u području politike. Osmanski vladar nije bio samo svjetovni moćnik već i nasljednik Poslanika, halifa. Okupacijom Bosne i Hercegovine došlo je do kršenja njegovih suverenih prava kao vladara, a naknadnim uspostavljanjem pokrajinske Islamske zajednice pala je sjenka na njegov ugled duhovnog vođe. Toga je bila svjesna i habsburška administracija, pa je o svom jednostranom potezu u tom smjeru šutjela. Samo u naznakama se izvještavalo

²⁶ U izborima je od oko 800 birača učestvovalo, prema procjeni, 700. U vijeće je ušlo 17 lica, od toga 9 muslimana, što je odgovaralo njihovom udjelu u gradskom stanovništvu. Mandat na osnovu direktnog izbora dobili su Ahmet-beg Hadžiomerović, Mahmut-ef. Fazil, Muhamed-aga Grebo, Muhamed-ef. Efica i Alaga Dizdar, ostale je imenovala sama Zemaljska vlada, pri čemu su Huse(j)in Tolić i Ali-ef. Dadić dobili mjesto zastupnika, iako nisu dobili potrebnu podršku birača, a postavljeni Said-beg Rusulbegović i Ali-beg Ćumurija se uopće nisu ni kandidirali. Gradonačelnik je postao Ibrahim-beg Kapetanović (brat Mehmed-bega Kapetanovića), na čelu grada od 1890, koji, prema zvaničnim rezultatima, u samim izborima nije ni učestvovao. Uporedi: „Gradski izbori u Mostaru“, *Sarajevski list*, 17. april 1891, 2; „Nova općina u Mostaru“, *Sarajevski list*, 14. juni 1891, 3.

²⁷ Članovi Rijaseta naimenovani su odlukom cara od 17. oktobra, svečana ceremonija imenovanja održana je u sarajevskom konaku na Bistriku tek sredinom decembra. Razlozi za odlaganje do danas nisu poznati. Sarajevski muftija Mustafa Hilmi-ef. hadži Omerović (1816/1817–1895) postao je reis, ali je zadržao svoju prvobitnu funkciju. U ulema-medžlis, konzistorij, izabran je kadija Hasan-ef. Adilagić Pozderac (?–1883) iz Cazina, kadija Mehmed Nezir-ef. Škaljić (1844–1905, navođen i kao Skalić ili Škalić) iz Sarajeva, ali porijeklom iz Rogatice, kadija Nur(i)-ef. Hafizović (?–1921, navođen i kao Nuredin ili Nurudin) iz Rogatice i muderris Husein-ef. Ibrulj/Ibrahimović (?–1891) iz Ljubuškog. „Zvanično“, *Sarajevski list*, 15. decembar 1882, 1; „Svečana inštalacija Reisa-el-Uleme i članova Medžlisa Ulema u Sarajevu“, *Sarajevski list*, 15. decembar 1882, 2. Uporedi npr. Enes Durmišević, *Uspostava i pravni položaj Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini: 1882–1899*. (Sarajevo: Magistrat, 2002).

o promjenama na pozicijama muftija, podređenih Rijasetu, čiji je broj vremenom smanjen sa devet na šest, kako bi bio u skladu s administrativnom podjelom zemlje.²⁸ Nedostajale su i detaljnije informacije o formiranju i radu privremene Zemaljske vakufske komisije 1883. godine, zadužene za evidenciju i kontrolu imovine brojnih islamskih zadužbina. Kroz ovu komisiju Zemaljska vlada je usmjeravala djelatnost džamija, islamskih škola i velikog broja drugih institucija u vlasništvu vakufa.²⁹

Novi režim započeo je i transformaciju šerijatskog pravosuđa. Od reformi polovinom 60-ih godina 19. stoljeća šerijatski sudovi bili su nadležni samo za oblast porodičnog i nasljednog prava, i to samo u okviru muslimanske zajednice ili u slučajevima koji su se direktno ticali privatnih prava muslimana. Poslije detaljnijih konsultacija u Beču³⁰ 1883.

²⁸ U martu 1883. za muftiju u Mostaru imenovan je Šakir/Šaćir-ef. Džabić, a u Banjaluci Ibrahim-ef. Bajrić. Nešto kasnije pridružio im se muftija u Donjoj Tuzli Mehmed Teofik/Teufik-ef. Azabagić i u Bihaću Ahmed-ef. Ribić. U isto vrijeme je u ulema-medžlis 24. 6. izabran učitelj Sabit-ef. Smallbegović iz Tešnja, koji je zamijenio preminulog Husein-ef. Pozderca. Na mjestu travničkog muftije od 1877. bio je Muhamed Hazim-ef. Korkut. „Zvanično“, *Sarajevski list*, 22. mart 1883, 1; „Zvanično“, *Sarajevski list*, 17. juli 1883, 1. Džabić je umro 1884, za novog muftiju je izabran njegov sin Ali Fehmi-ef. Džabić. „Iz Mostara“, *Sarajevski list*, 12. decembar 1884, 2. Ribića, koji je postavljen na mjesto direktora sarajevske ruždije (1884. škola je reorganizirana i useljena u novu zgradu), 1885. je na poziciji bihačkog muftije zamijenio Sulejman-ef. Šarac. „Zvanično“, *Sarajevski list*, 13. decembar 1885, 1. Azabagić je krajem 1887. postao direktor Šerijatske sudačke škole, a na mjesto donjotuzlanskog muftije došao je brčanski muderris Muhamed-ef. (Hakki) Čokić. „Zvanično“, *Sarajevski list*, 1. januar 1888, 1. Bajrića je 1891. u Banjaluci zamijenio Ibrahim-ef. Alihodžić. „Zvanično“, *Sarajevski list*, 22. mart 1891, 1.

²⁹ O osnivanju komisije izašla je samo jedna kratka vijest. Odlukom ministarstva finansija od 15. marta, za predsjednika je imenovan sarajevski gradonačelnik M. Fadilpašić, računarskog revizora (evkaf muhasebedži) Mustafa-ef. Sarić i računarskog nadzornika (evkaf mufetiš) Ibrahim-beg Bašagić. Drugi članovi komisije su postali Mehmed-beg Kapetanović, Nur-ef. Hafizović, imam Muhamed-ef. hadži Jahić i pravnik Jusuf-beg Filipović. Sastanku o uspostavljanju 23. aprila prisustvovali su civilni adlatus Fedor Nikolić i drugi visoki zvaničnici Zemaljske vlade. Sastankom je predsjedavao M. Kapetanović (M. Fadilpašić nije bio prisutan jer je prvu polovinu 1883. proveo u Istanbulu rješavajući imovinsko-pravne odnose nakon očeve smrti). „Zvanično“, *Sarajevski list*, 3. april 1883, 1; „Vakufska komisija“, *Sarajevski list*, 24. april 1883, 3.

³⁰ Reformom pravosuđa bavila se posebna komisija Ministarstva finansija (*Justizkommission*), koja je od decembra 1881. do ljeta 1882. zasjedala u Beču. Zemaljska vlada u komisiju je imenovala tri člana, nadsavjetnika vrhovnog suda Eduarda Eichlera, Vladinog

godine došlo je do trajnije korekcije situacije na ovom polju.³¹ Kadije su nakon privremenog perioda građenja zemaljske uprave djelovale u okviru kotarskih sudova, koji su u isto vrijeme bili pod direktnom kontrolom Zemaljske vlade. Pored toga, u Sarajevu je bio i drugostepeni organ, Vrhovni šerijatski sud, realno pridružena sekcija Vrhovnog suda, o čijim aktivnostima i kadrovima se puno toga ne zna.³² Tokom 1884. i 1885. većina postojećih kadija u kotarskim uredima zvanično je imenovana šerijatskim sudijama. Birani su i novi kandidati, nakon što bi ispunili propisane kriterije.

Čitanjem *Bosansko-hercegovačkih novina* i *Sarajevskog lista* stiče se utisak da, ne računajući zvaničnu komunikaciju, Zemaljska vlada nije znala kako da se postavi prema muslimanima. Sa jedne strane, pokušala je da islamske vjernike uvjeri u svoju naklonost i razumijevanje za njihov položaj i situaciju – što je išlo u prilog dijelu tradicionalne muslimanske elite, koji je težio da zadrži duhovne ili svjetovne funkcije, odnosno da ih osvoji –, sa druge strane, teško je pronalazila kompromise i principe međusobnog uvažavanja i tolerancije. Muslimani iz Bosne i Hercegovine stoljećima su imali ulogu branilaca sjeverozapadne granice Osmanskog

sekretara Rudolfa Gluwczeskog (Główczewski?) i kadiju okružnog suda Nezira-ef. Škaljića. Komisija je svoj posao završila polovinom 1882, ali nakon stupanja na dužnost novog ministra finansija Kállayja konsultacije su se nastavile i dalje. Do same implementacije reforme došlo je tek u jesen sljedeće godine. „Osobne vijesti“, *Sarajevski list*, 7. decembar 1881, 2; „Lične vijesti“, *Sarajevski list*, 2. august 1882, 3.

³¹ Nadležnost šerijatskih sudova regulirala je *Naredba o ustrojstvu i djelokrugu šerijatskih sudova po Bosni i Hercegovini*, koju je odobrio Car 29. 8. 1883, a objavila Zemaljska vlada 30. 10. 1883. Zatim je 1885. došlo do proširenja djelokruga rada šerijatskih sudova (*Naredba u pogledu uređenja našljednjog prava i postupka, koji se preduzima pri ostavštinama nemuhamedanaca u Bosni i Hercegovini, Naredba, kojom se proširuje nadležnost šerijatskih sudova u pogledu ostavštine Muhamedanaca*). „Objava“, *Sarajevski list*, 6. novembar 1883, 1; „Objava“, *Sarajevski list*, 19. april 1885, 1. U istom periodu je došlo do reorganizacije nižih šerijatskih sudova (ukinuto je svih šest okružnih, a uveden samo po jedan u svakom kotaru). Uporedi: Mehmed Bečić, „Novi pogled na transformaciju šerijatskih sudova u Bosni i Hercegovini: Da li je 1883. godine nametnut kolonijalni model primjene šerijatskog prava“, *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, br. 60 (2017): 59–82.

³² Jedini izuzetak bila je vijest iz 1887. da je Nur-ef. Hafizović napustio ulema-medžlis i postao šerijatski nadsudija. Na njegovo mjesto došao je Nezir-ef. Zildžić. „Zvanično“, *Sarajevski list*, 6. juli 1887, 1.

carstva u Evropi i više puta suočili su se s vojskom Habsburške monarhije, te se tako njihovo protivljenje zauzimanju ove pokrajine 1878. godine nije moglo posmatrati kao izolirani incident i odudaranje od standarda. Međutim, uprkos problematičnoj prošlosti, okupacijski režim, posebno pod utjecajem Benjamina Kállaya, vjerovao je u uspjeh „europeizacije“ muslimana i bio je voljan da nađe trajan *modus vivendi* kako bi ostvario svoju namjeru. U mnogim aspektima osmansko uređenje nije suštinski mijenjano, npr. u poljoprivredi, obrazovanju i pravosuđu, iako je došlo do određenih modifikacija. Određena blagonaklonost nove administracije prema „muhamedancima“ mogla se vidjeti na primjeru života Hadži Loje (Salih Vilajetović), jednoga od vođa ustanka iz 1878. Nakon što je habsburška vojska osvojila Sarajevo, on se povukao u istočnu Bosnu, gdje se, teško ranjen, dvije sedmice krio u blizini Čajniča. Na kraju je uhvaćen i osuđen na smrt, kao i svi uhapšeni komandanti, ali je, zbog teškog zdravstvenog stanja i nakon što mu je amputirana noga, kazna preinačena na pet godina teške robije, koju je odslužio u češkom Terezínu.³³ Nakon što je pušten na slobodu 1884. godine, za stalno se preselio s porodicom u Mekku,³⁴ gdje je, prema nekim izvještajima, i umro.³⁵ S druge strane, očigledno je da su zvaničnici Zemaljske vlade bili manje voljni da učestvuju u obilježavanju muslimanskih praznika

³³ Tokom boravka u utvrđenom gradu izučio je terzijski zanat i naučio njemački. „Хаџи Лоја“, *Bosansko-hercegovačke novine*, 13. januar 1881, 2. Kasnije se ozbiljno razbolio i duže vrijeme ostao u mjesnoj vojnoj bolnici, nakon čega je ponovo smješten u Malu tvrđavu koja je služila kao zatvor. „Хаџи Лоја“, *Sarajevski list*, 4. oktobar 1882, 3.

³⁴ Hadži Lojo pušten je u oktobru 1884, nakon čega je (navodno zbog zabrane povratka u Bosnu) zatražio da se iseli u Mekku. Njegova porodica, koja je do tada živjela u Sarajevu, prebačena je u Trst na račun Vlade, a potom su zajedno s bivšim zatvorenikom krenuli put Aleksandrije, a odatle u Arabiju. Njihovo odredište bio je grad Ta'if blizu Mekke. „O Hadži Hafizu Loji“, *Sarajevski list*, 2. novembar 1884, 2 (preuzeto iz *Vatana*); „Hadži-Loja“, *Sarajevski list*, 21. decembar 1884, 2 (vijest preuzeta iz lista *Akhbar*).

Svakako je zanimljivo da je sarajevsko zastupstvo od sredine 1879. materijalno pomagalo Lojinu užu porodicu, suprugu i troje djece, skromnom sumom od 15 zlatnika mjesečno. *Zapisnici sarajevskog gradskog zastupstva (1878–1881)*, ur. Haris Zaimović (Sarajevo: Historijski arhiv, 2018), 77.

³⁵ Prema drugim informacijama preminuo je u Izmiru. Uporedi: „O Hadži Loji“, *Sarajevski list*, 7. august 1887, 2.

i važnijih događaja, dok je birokratski aparat u cjelini pokazivao mnogo predrasuda u kontaktu s muslimanima. Sam izbor i dikcija vijesti u novinama bili su skloni da do kraja 80-ih godina islamske vjernike opisuju kao tvrdokorne fanatike i nazadnjake u borbi protiv napretka koji Evropa donosi. Ilustrativni primjer je bio i feljton ugarskog orijentaliste Ármína Vámbérija, u kojem je islam postavio na isti nivo kao hrišćanstvo, te je prilikom civiliziranja „divljaka“ u Africi i Aziji davao prednost Kur'anu nad Biblijom. Redakcija se s ovim zaključkom nije u potpunosti složila, što je i istakla u pratećim komentarima.³⁶ Još snažnija pristrasnost prema muslimanima izašla je na površinu u slučaju brutalnog ubistva hrišćanke u Sarajevu, za koje je odgovarao muslimanski šarlatan Ahmed Sokolović zvani Kustura. Veoma medijaliziran slučaj odigrao se između 1887. i 1888. godine, a okončan je izricanjem i izvršenjem smrtne kazne.³⁷ Pogubljenje Sokolovića, iako za to ne postoje

³⁶ Objavljeno u rubrici Listak. „Hrišćanstvo i Islam na istoku“, *Sarajevski list*, 5. februar 1888, 1–2; 8. februar 1888, 1.

³⁷ Dana 7. novembra 1887. nedaleko gradskog šetališta dotrčala je katolkinja An(et)a Šimunić sa Bjelava. Imala je vidljive povrjede na vratu i odmah je pala u nesvijest. U bolnici je rekla da ju je napao hodža Ali-pašine džamije na Koševu te da je ranjena u njegovoj kući. Po gradu su krenule da kolaju priče da je djevojka kod poznatog hodže došla po zapis (za ono vrijeme uobičajena stvar, bez obzira na pripadnost vjeri), ali da ju je on pokušao napastvovati. U međuvremenu, Sokolović je došao u policiju kako bi prijavio da se u njegovoj kući isjekla jedna mlada žena. Obaviješteni žandari odmah su ga uhapsili. Šimunićeva je rekla da ju je hodža dugo nagovarao da sa njim počne da živi, ali da je ona to odbijala. Potom je došla kod njega kako bi joj prorekao budućnost. Napadač je iskoristio situaciju i isjekao je po vratu. U tome su mu pomagale sestra i majka. Predsjednik Zemaljske vakufske komisije, i u isto vrijeme sarajevski gradonačelnik, M. Fadilpašić putem Sarajevskog lista saopćio je da Sokolović nije duhovnik, niti da za takvu vrstu djelatnosti ima dozvolu. U svom domu obavljao je djelatnost „pogodača-vračara“, koja je u islamu zabranjena. Šimunićeva je u januaru 1888. preminula u bolnici. Suđenje okrivljenom odigralo se početkom marta 1888. Sokolović je tvrdio da je djevojka povrede sama sebi nanijela zato što je u nju ušao zli duh, džin. Okružni sud u Sarajevu napadača je osudio na smrtnu kaznu, njegovi članovi porodice bili su oslobođeni krivice. Žalba kod Vrhovnog suda iz mjeseca augusta samo je potvrdila prethodnu presudu. Sokolović je zajedno s ostalim zatvorenicima pripremao bjekstvo iz zatvora, ali je njihova namjera na vrijeme bila otkrivena. Smrtna kazna bila je izvršena vješanjem 6. oktobra 1888. na Vracama. Sokolović je stoički saslušao presudu, pomolio se i bez tuđe pomoći došao do vješala. „Pokušano umorstvo“, *Sarajevski list*, 9. novembar 1887, 1; „Hodža-ubijca“, *Sarajevski list*, 11. novembar 1887, 2; „Hodža-ubijca“, *Sarajevski list*, 16. novembar 1887, 2; „O zaklanoj curi“, *Sarajevski list*,

opipljivi dokazi, bilo je, pored velikog požara u Sarajevu 1879, predmet živih spekulacija među muslimanima i služilo je kao dokaz mržnje i pristrasnosti okupacijskog režima prema islamu i njegovim vjernicima.³⁸

Povremeni stručni članci, objavljeni u rubrici *Listak*, trudili su se promijeniti tradicionalno negativan stav stanovnika srednje Evrope prema muslimanima. Među njima možemo naći i članak *Pobratimstvo i posestrimstvo u Jugoslavena*³⁹ etnologa Friedricha S. Kraussa, *Pričanje o Đerzelez Aliji*,⁴⁰ omiljenom junaku muslimanskih epskih pjesama, *Kumstvo u Muhamedovaca*⁴¹ i *Begovi Čengići*⁴² zemaljskog službenika Konstantina (Koste) Hörmanna i *Običaj šaranja svijeća o mubarek-večerima u Sarajevu* učitelja i folkloriste Ivana Zovka.⁴³ U ovu grupu možemo uvrstiti i kratku kolumnu Esad-ef. Uzunića, sarajevskog zastupnika, o

23. novembar 1887, 3; „Ubijca Ahmed Sokolović nije – hodža“, *Sarajevski list*, 25. novembar 1887, 2–3; „Ana Šimunićeva“, *Sarajevski list*, 27. januar 1888, 1; „Konačna rasprava“, *Sarajevski list*, 19. februar 1888, 2; „Iz sudnice“, *Sarajevski list*, 2. mart 1888, 2–3; „Ahmed Kustura hoće da bježi“, *Sarajevski list*, 1. april 1888, 1; „Parnica Ahmeda Kusture“, *Sarajevski list*, 10. august 1888, 2; „Vješanje“, *Sarajevski list*, 7. oktobar 1888, 3.

³⁸ Uporedi npr. Munir Šahinović-Ekremov, „Hafiz Kustura“, *Gajret*, 1. januar 1931, 5–7; Hamdija Kreševljaković, *Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave (1878–1918)* (Sarajevo: Arhiv grada, 1969), 24–25.

³⁹ „Pobratimstvo i posestrimstvo u Jugoslavena“, *Sarajevski list*, 12. oktobar 1884, 1–2; 15. oktobar 1884, 1–2; 17. oktobar 1884, 1–2 (uzeto iz rukopisa knjige *Sitte und Brauch der Südslaven*, štampano 1885). Krauss, austrijski Jevrejin porijeklom iz Hrvatske, bavio se narodnom pismenošću i običajima južnih Slavena, posebno bosanskih muslimana, na inicijativu Antropološkog društva u Beču i krunskog princa Rudolfa. Obrazovani lingvista opisao je narodnu kulturu tokom istraživačkih posjeta 1884. i 1885. Tokom svog života objavio je samo mali dio zbirke, u kojoj je bilo oko 60 hiljada stihova muslimanske epike, npr. „Tri riječi Hercegovca“ (Mostar, 1885), „Pandžić Huso i Pavečić Luka pobra“, (Mostar, 1885), „Smailagić Meho“ (Dubrovnik, 1886, u ono vrijeme najduža štampana muslimanska pjesma).

⁴⁰ „Причање о Ђерзелез Алији. Мухамедовски Краљевић Марко“, *Sarajevski list*, 29. juni 1888, 1; 1. juli 1888, 1–2. Uzeto iz knjige *Narodne pjesne Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini*, 1888.

⁴¹ „Kumstvo u Muhamedovaca“, *Sarajevski list*, 14. april 1889, 1. Preuzeto iz *Glasnika Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* (dalje samo: GZM), 1889.

⁴² „Bezi Čengići“, *Sarajevski list*, 24. 5. 1889, 1–2. Preuzeto iz knjige Kosta Hörmann, *Narodne pjesne Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1889).

⁴³ „Običaj šaranja svijeća o mubarek-večerima u Sarajevu“, *Sarajevski list*, 6. mart 1891, 2.

sarajevskoj tvrđavi.⁴⁴ Za to vrijeme radilo se o prvom dokumentiranom doprinosu bosanskohercegovačkog muslimana *Sarajevskom listu*. Pored toga, izlazili su književni članci i reportaže s islamskom tematikom.⁴⁵ Međutim, njihov neposredni utjecaj ne može se ocijeniti. S druge strane, nije moguće sumnjati u izuzetan doprinos zbirke muslimanske epike *Narodne pjesne Muhamedovaca u Bosni Hercegovini* Koste Hörmanna. Dva toma narodnih pjesama (prvi tom 1888, drugi tom 1889), za navedeno vrijeme sasvim jedinstveni svojom temom i obimom, izašli su uz velikodušnu pomoć Zemaljske vlade u Sarajevu. Na stranicama *Sarajevskog lista* dobili su veliku pažnju i publicitet.⁴⁶

Okupacijski režim je od muslimana prvenstveno očekivao lojalnost i poslušnost. To se moglo pokazati u različitim prilikama. Godišnje proslave rođendana i drugih jubileja cara Franje Josipa I, kada se od muslimana očekivalo da se zajednički mole u džamijama za zdravlje i uspjeh vladara, podrazumijevale su se. Manje česte, ali impresivnije bile su svečane audijencije kod visoko postavljenih bečkih političara i članova habsburškog dvora. Na domaćem terenu je posebna težina bila na redovnim posjetama ministra finansija Kállaya, koji je najmanje jednom godišnje putovao u Bosnu i Hercegovinu, potom boravcima prijestolona-

⁴⁴ Esad Uzunić, „Nešto o gradu (kastelu) sarajevskom“, *Sarajevski list*, 16. april 1890, 1–2. Preuzeto iz GZM (1890).

⁴⁵ „Смрт Омера и Мериме“, *Sarajevski list*, 1. januar 1882, 1–4 (prateća studija i više verzija pjesme); „Braća“, *Sarajevski list*, 23. maj 1886, 1–2 (priča iz Perzije); Mićo, „Ибо свирач. Босанска идила“, *Sarajevski list*, 18. august 1889, 1–3 (priča iz života jednog bosanskog Roma); P(etar) Mirković, „Turbe hazreti Alije“, *Sarajevski list*, 13. april 1890, 1–2 (pripovijedanja o grobu Alije kod Sanskog Mosta), preuzeto iz GZM (1890); Todor Zurunić, „Bajram u Beču“, *Sarajevski list*, 15. august 1890, 1 (sjećanje jednog zemaljskog službenika, inače prvog bosanskog visokoškolca); „Šeik Omar“, *Sarajevski list*, 21. novembar 1890, 1–2 (alžirska priča); „Priče o Nasradin hodži“, *Sarajevski list*, 3. maj 1891, 3–4 (književni dodatak *Sarajevskom listu*).

⁴⁶ „Novo bosansko djelo“, *Sarajevski list*, 20. juni 1888, 5; „Narodne pjesne Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini“, *Sarajevski list*, 22. juni 1888, 1–2; 24. juni 1888, 1. Izdanje knjige je na stranicama novina pratila, za one prilike, dosta intenzivna reklamna kampanja. Uporedi: Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini: 1882–1903* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1987), 198–201.

sljednika Rudolfa 1886.⁴⁷ i 1888. (sa suprugom Stephanie)⁴⁸ i temeljnom kontrolnom putovanju Albrechta von Österreich-Teschena, generalnog inspektora austrougarske vojske, 1886.⁴⁹ Car je zvaničnu posjetu Bosne i Hercegovine izbjegavao zbog njenog spornog međunarodnog statusa, ali kad god bi se našao u blizini njenih granica, Zemaljska vlada je u njegovu čast slala delegacije ili vodeće predstavnike bosanskohercegovačkih vjerskih zajednica. Isto je važno i za bliske članove njegove porodice. Do ovoga je došlo odmah nakon zauzimanja pokrajine,⁵⁰ kasnije

⁴⁷ Krunski princ je tokom kratkog boravka u Hercegovini od 8. do 9. 4. 1886. obišao Trebinje i Mostar.

⁴⁸ Prijestolonasljednički par je putovao po Bosni i Hercegovini od 12. do 25. 6. 1888. Tokom bogatog programa boravka Rudolf je posjetio Sarajevo, Foču, Travnik, Jajce, Bugojno, Prozor, Jablanicu, Mostar, Čaplinju, Stolac, Bileću i Trebinje. Svuda je imao svečani doček. Zanimljivo je da je u Sarajevu princ sinu pedagoga Hasan-ef. Spaha, Fehimu, budućem reisu-l-ulemi, poklonio zlatan prsten sa svojim monogramom. „Darovi“, *Sarajevski list*, 24. 6. 1888, 2.

⁴⁹ Albrecht je boravio u Bosni i Hercegovini od 7. 5. do 3. 6. 1886. Tokom posjete je obišao Trebinje, Bileću, Stolac, Mostar, Konjic, Sarajevo, Goražde, Foču, Travnik, Zenicu, Tuzlu, Brčko, Gradišku, Banjaluku, Prijedor i Novi. U svim tim gradovima dočekali su ga gradski uglednici, većinom muslimani. Posebno je u Sarajevu imao veličanstven prijem, pripremljen do najmanjeg detalja. Samo pratnja na ulazu u grad sastojala se od 69 konjanika u nošnjama (muslimani i 10 pravoslavaca). „Nadvojvoda Albrecht u Sarajevu“, *Sarajevski list*, 19. maj 1886, 1–2.

⁵⁰ U jesen 1878. otpremljene su dvije posebne delegacije u dvojnu monarhiju. Prva, hercegovačka, sastojala se od 26 članova, od toga 13 muslimana. Drugu, bosansku, činilo je 36 lica, od toga polovina muslimana. Hercegovačka delegacija je od 9. 11. boravila u Beču, zatim je od 13. do 16. 11. odsjela u Budimpešti. Goste je 14. 11. u audijenciji primio sam Car. Vladareva poruka gostima bila je više nego jasna: „Vi možete o Mojoj milosti i naklonosti uvjereni biti. Ja ću za blagostanje i napredak hercegovačkoga naroda sve činiti, ali zahtievam i od Vas, da se Vi Mojim zapoviestima i naredbama vlasti povinujete. Vi možete o mojim najtoplijim osjećanjima uvjereni biti; no ipak ću ja svaki izgred pristojno kazniti. Sve vjeroizpoviedi zemlje, njihovi običaji i osnovana prava, kod mene će zašтите naći, i kad se vratite, kažite svojim sugrađanima, da car iskreno njihovo blagostanje želi i danu rieč drži.“ Bosanska delegacija je stigla 9. 12. u Beč, zatim se 11. 12. prebacila u Budimpeštu. U ugarskoj prijestonici je deputacija 12. 12. Caru predala adresu u kojoj je osudila nemire prilikom ulaska austrougarske vojske u pokrajinu i zaklela se na vjernost i odanost habsburškom domu. Bosanci su 14. 12. u Budimpešti pozdravili i generala J. Filipovića, koji je uspješno okončao vojne operacije u Bosni i Hercegovini i vraćao se u Prag. „Viesti bosansko-hercegovačke“, *Bosansko-hercegovačke novine*, 21. novembar 1878, 1–2; „Viesti bosansko-hercegovačke“, *Bosansko-hercegovačke novine*, 24. novembar 1878, 2; „Hercegovačka deputacija“, *Bosansko-hercegovačke novine*, 28. novembar 1878, 2; „Viesti

npr. prilikom svadbe carevića Rudolfa 1881,⁵¹ za vrijeme industrijske i poljoprivredne izložbe u Trstu 1882, gdje je Bosna i Hercegovina imala svoje predstavnike,⁵² zatim na adventskom sajmu u Beču 1883,⁵³ tokom carske posjete hrvatskoj Požegi 1885, kada je car nakratko otišao vozom za Bosanski Brod,⁵⁴ tokom boravka prijestolonasljedničkog para u

bosansko-hercegovačke“, *Bosansko-hercegovačke novine*, 28. novembar 1878, 2; „Hercegovačka deputacija“, *Bosansko-hercegovačke novine*, 1. decembar 1878, 2; „Hercegovačka deputacija u Zagrebu“, *Bosansko-hercegovačke novine*, 5. decembar 1878, 1–2; „Hercegovačka deputacija u povratku“, *Bosansko-hercegovačke novine*, 12. decembar 1878, 1; „Viesti bosansko-hercegovačke: Brzozavi“, *Bosansko-hercegovačke novine*, 15. decembar 1878, 2; „Viesti bosansko-hercegovačke“, *Bosansko-hercegovačke novine*, 19. decembar 1878, 2.

⁵¹ U Beč je krenula delegacija od 38 uglednika (mahom članova sarajevskog zastupstva i posjednika, od toga 22 muslimana) na čelu sa sarajevskim gradonačelnikom M. Fadilpašićem. Delegaciju je najprije primio ministar finansija József Szlávy, zatim je 10. 5. prisustvovala svadbenoj ceremoniji. U pokrajini su se organizirale brojne priredbe, u Sarajevu su trajale čak dva dana. Po prvi put je u čast jednog Habsburgovca priređena svečanost u Carevoj džamiji. „Bosan.-herceg. deputacija“, *Bosansko-hercegovačke novine*, 8. maj 1881, 1–2; „Свечаности у Сарајеву“, *Bosansko-hercegovačke novine*, 8. maj 1881, 2; „Na dan vjenčanja...“, *Bosansko-hercegovačke novine*, 11. maj 1881, 1; „Svečanosti u Sarajevu“, *Bosansko-hercegovačke novine*, 11. maj 1881, 2–3; „Članovi bos.-herc. deputacije“, *Bosansko-hercegovačke novine*, 11. maj 1881, 3; „Svadba...“, *Bosansko-hercegovačke novine*, 15. maj 1881, 2; „Svečanosti po Bosni i Hercegovini“, *Bosansko-hercegovačke novine*, 15. maj 1881, 2–3.

⁵² „Nezvanično“, *Sarajevski list*, 20. septembar 1882, 1.

⁵³ Izložbu radova iz Bosne i Hercegovine je 10. 12. posjetio princ Rudolf sa suprugom. „Izložba bosanskih radnja u Beču“, *Sarajevski list*, 20. decembar 1883, 3.

⁵⁴ Iz cijele Bosne i Hercegovina poslato je 300 lica, na kraju se ispred cara 12. 9. našlo 476 uglednika, od toga 245 muslimana. Teško je procijeniti u kojoj je mjeri učešće bilo obavezno, odnosno je li bilo u pitanju spontano iskazivanje poštovanja. Za islamske vjernike nastupio je reisu-l-ulemi te gradonačelnici Sarajeva i Mostara. Dio delegacije se potom prebacio na zemaljsku izložbu u Budimpešti. „Bosan.-herc. deputacije za Požegu“, *Sarajevski list*, 6. septembar 1885, 2; „Požega“, *Sarajevski list*, 13. septembar 1885, 2; „Poklonstvo bosansko-hercegovačke deputacije pred Njegovim Veličanstvom u Požegi“, *Sarajevski list*, 16. septembar 1885, 1–2.

Jedan od rezultata susreta sa Carem bila je amnestija za sva lica koja su osuđena ili prijavljena kod sudova zbog zločina uvrjede Veličanstva ili uvrjede članova Previšnjeg doma. „Objava“, *Sarajevski list*, 7. oktobar 1885, 1. List za cijelu 1885. je donio vijesti o 18 lica (od toga 10 muslimana) koja su krivično gonjena shodno odgovarajućem čl. 140. i 141. Krivičnog zakonika.

Careva posjeta Brodu 16. 9. 1885. podstakla je prikupljanje sredstava među stanovništvom od kojih je trebalo postaviti mermernu ploču radi podsjećanja na ovaj izuzetan događaj. U skupljanje priloga uključila su se i općinska zastupstva, npr. u Banjaluci. Na

Kotoru,⁵⁵ prilikom posjete princeze Stephanie Plitvičkim jezerima 1888.⁵⁶ i konačno tokom carske posjete Splitu 1891.⁵⁷ Osim toga, javno aktivni muslimani posjećivali su vladarski dvor u Beču.⁵⁸ Do vanredne situacije došlo je nakon samoubistva princa Rudolfa u januaru 1889, kada su uslijedila saučešća i solidarnost sa carskom porodicom.⁵⁹

kraju je izgrađen spomenik od devet metara s trojezičnim natpisom, turskim, „zemaljskim“ i njemačkim. Svečanosti je 24. 10. 1887. prisustvovao i zemaljski poglavar i brojni gosti iz cijele zemlje. U ime organizacionog odbora skupu se obratio Šemsi-beg Širbegović iz Dervente, a u ime lokalnih predstavnika općinski načelnik Hafiz Mehmed. „Njeg. Veličanstvo u Bos. Brodu“, *Sarajevski list*, 9. oktobar 1885, 3; „Iz Banjaluke“, *Sarajevski list*, 12. oktobar 1887, 2; „Svečanost u Bos. Brodu“, *Sarajevski list*, 26. oktobar 1887, 2–3; „Spomenik u bosanskom Brodu“, *Sarajevski list*, 26. oktobar 1887, 3; „Svečanost u Bos. Brodu“, *Sarajevski list*, 28. oktobar 1887, 2.

⁵⁵ Hercegovska delegacija, koju je doveo mostarski okružni predstojnik, sastojala se od 164 lica. Muslimane je zastupao mostarski gradonačelnik Muhamed-beg Alajbegović. Prijem je održan na parobrodu „Miramare“ kod Dubrovnika. „Dubrovnik“, *Sarajevski list*, 25. mart 1885, 2.

⁵⁶ Prvu deputaciju je predvodio bihački općinski načelnik Mehmed-beg Alajbegović, a drugu prvi čovjek Cazina Ahmed-aga Pozderac. „Bosanci pred Carevičkom“, *Sarajevski list*, 16. septembar 1888, 2.

⁵⁷ Cara su 28. 6. posjetile delegacije iz Mostara, Travnika i Bihaća, sve predvođene okružnim predstojnicima. Na njihovim čelima bili su općinski načelnici Ibrahim-beg Kapetanović, Muharem-beg Teskeredžić i Mehmed-beg Alajbegović, podnačelnici spomenutih općina te nekoliko duhovnika. „Zvanično“, *Sarajevski list*, 28. juni 1891, 1.

⁵⁸ Car je u privatnoj audijenciji 7. 1. 1883. u Pešti primio novoimenovanog reisa i članove ulema-medžlisa koji su došli da mu se zahvale za „njihovu stvar“ i što je „imenovao konsistoriju“. Isti dan je delegacija predstavljena prijestolonasljedničkom paru. Princu nije trebao tumač, jer „govori prilično tečno srpski“. Kasnije je članove Rijasetu u Beču ugostio ministar Kállay. „Bosanska muhamedanska deputacija kod Cesara i prijestolonasljednika“, *Sarajevski list*, 13. januar 1883, 2; „Bosanska deputacija“, *Sarajevski list*, 16. januar 1883, 2; „Bosanska Deputacija“, *Sarajevski list*, 20. januar 1883, 2.

Ministar Kállay 15. 10. 1887. primio je u Beču 4 muslimana, koji su sutradan izvedeni pred cara. Delegaciju je činio općinski načelnik i podnačelnik Cazina, jedan vijećnik i mjesni imam. „Beč“, *Sarajevski list*, 21. oktobar 1887, 2.

⁵⁹ Reisul-ulema pridružio se crkvenim poglavarima u izjavama saučešća, ali je i dodao da u muslimanskim bogomoljama neće biti molitvi, budući da islam smrt ne tumači na isti način kao hrišćanstvo. „Smrt Carevića Rudolfa“, *Sarajevski list*, 3. februar 1889, 2. Na sahrani u Beču bio je sarajevski gradonačelnik M. Fadilpašić i podnačelnik Dimitrije Jeftanović. „Lične vijesti“, *Sarajevski list*, 6. februar 1889, 5. Mehmed-beg Kapetanović je za tu priliku komponirao baladu *Na grobu Carevića i kraljevića Rudolfa*, koja je u Bosni i Hercegovini u kratkom roku doživjela čak dva izdanja. „Na grobu Carevića i kraljevića Rudolfa“, *Sarajevski list*, 8. mart 1889, 3.

U slučaju da su muslimani propisno vršili svoje dužnosti javnih funkcionera i pokazivali odanost novom poretku, čekala ih je zaslužena nagrada, najčešće u obliku jednog od habsburških odlikovanja, Orde-na gvozdene krune ili Ordena Franje Josipa.⁶⁰ U najčešće nagrađivane ubrajala su se istaknuta imena režima, sarajevski gradonačelnik Mustaj-beg Fadilpašić, koji je dobio čak tri ordena, i reisu-l-ulema Mustafa Hilmi-ef. Omerović, koji je bio jedini musliman iz toga vremena s najvišim odličjem, Ordenom Franje Josipa I stepena (veliki križ).⁶¹ Ironija sudbine je što je najviši predstavnik Islamske zajednice u zemlji na grudima na svečanim manifestacijama nosio križ, simbol druge vjere. U slučaju da su lojalni muslimani imali i odgovarajuće obrazovanje i radni staž, mogli su da razmišljaju i o stabilnom zaposlenju u zemaljskoj upravi i napretku na ljestvici novouspostavljene društvene hijerarhije. Ovo se ticalo prije svega mlađe generacije.⁶²

U tom kontekstu pomenimo i jedinstvenu publikaciju *Što misle muhamedanci u Bosni*, koju je 1886. godine u Sarajevu objavio Mehmed-beg Kapetanović. Bio je to direktan odgovor na anonimnu, na njemačkom

⁶⁰ Posebno plodna godina, bar što se ordenja tiče, bila je 1882. U junu je, svega nekoliko mjeseci nakon gušenja ustanka u Hercegovini, odlikovanje dobilo 56 lica, od toga 26 muslimana (između ostalih i načelnici Sarajeva, Mostara, Banjaluke, Donje Tuzle, Travnika, Foče, Brčkog, Maglaja, Gradačca, Ljubuškog, Nevesinja i Rogatice i travnički muftija). U novembru je značke dobilo još 40, među njima najmanje 11 muslimana (između ostalih i načelnik Goražda). U julu 1885. odlikovano je 12 lica, od toga 3 muslimana (između ostalih i načelnik Bijeljine). U augustu 1886. ordenje je dobilo 16 lica, od toga 7 muslimana (između ostalih i tuzlanski muftija i načelnici Jajca, Livna, Sanskog Mosta i Zenice). U augustu dvije godine kasnije bilo je nagrađeno 12 lica, od toga 6 muslimana (načelnici Sarajeva, Banjaluke, Donje Tuzle, Bosanske Gradiške, jedan sarajevski vijećnik i nadsudija Hafizović). U januaru 1890. Car je udijelio ordenje 12 lica, od toga 6 muslimana (između ostalih i načelnicima Zvornika, Odžaka i Ljubinja). „Zvanično“, *Sarajevski list*, 2. juni 1882, 1; „Zvanično“, *Sarajevski list*, 8. novembar 1882, 1–2; „Zvanično“, *Sarajevski list*, 5. august 1885, 1; „Zvanično“, *Sarajevski list*, 22. august 1886, 1; „Zvanično“, *Sarajevski list*, 24. august 1888, 1; „Zvanično“, *Sarajevski list*, 14. februar 1890, 1.

⁶¹ „Zvanično“, *Sarajevski list*, 17. august 1887, 1 (isto ordenje dobili su i nadbiskup Stadler te mitropolita Nikolajević); „Previšnje odlikovanje“, *Sarajevski list*, 19. august 1887, 1.

⁶² Jedan od rijetkih primjera bio je Muhamed-ef. Kadić koji je prešao iz jedne uprave u drugu. Amila Kasumović, „Sultanov, carev i kraljev službenik: činovnička karijera Muhameda ef. Kadića“, *Radovi. Historija, Historija umjetnosti, Arheologija*, knj. 5 (2018): 257–269.

jeziku napisanu brošuru *Bosanska sadašnjost i bliska budućnost* (*Bosniens Gegenwart und nächste Zukunft*), koja je izašla u Lajpcigu iste godine.⁶³ Radilo se o javnom manifestu, koji je predskazao promjenu u društvenopolitičkoj orijentaciji muslimana Bosne i Hercegovine na zapad, ali uz očuvanje duhovne veze sa islamskim Istokom, i odbijao getoizaciju islamskog stanovništva u zemlji. Počasni Vladin savjetnik i sarajevski zastupnik ogradio se od konstatacije da su „Bošnjaci-muhamedanci“ neprijatelji Habsburške monarhije i da je jednakost islama s drugim vjeroispovijestima u provinciji nemoguća, te da je zato bolje ne sprečavati iseljavanje. Povratak osmanske vlade u Bosnu i Hercegovinu je, u ovakvim okolnostima, označio kao potpuno nemoguć. Također se priklonio lojalnosti caru, podržao uvođenje modernog školstva i latinice, i izjasnio se za miroljubiv suživot lokalnih zajednica u ravnopravnom položaju.⁶⁴ Sam sadržaj Kapetanovićevo rada nije eksplicitno naveden u *Sarajevskom listu*, ali je više puta dobio javno priznanje istaknutih muslimana.⁶⁵ Kapetanović je pod utjecajem

⁶³ Međutim, Kapetanović očigledno nije imao na raspolaganju spomenutu brošuru, već preštampano izdanje u zagrebačkom listu *Obzor*. Svoj odgovor najprije je predstavio na stranicama navedene periodike. Kasnije ga je objavio na njemačkom u *Bosnische Post*. Uporedi: Mehmed Kapetanović Ljubušak, *Narodno blago* (Sarajevo: Preporod, 2003), 25–30. Kapetanović je imao određena iskustva u vođenju polemika: već 1879. putem novina opovrgao je kritiku dalmatinskog političara Mihe Klaića na novu Zemaljsku upravu i njenu blagu politiku prema muslimanima.

⁶⁴ Mehmed Kapetanović Ljubušak, *Što misle muhamedanci u Bosni*, (Sarajevo: Spindler i Löschner, 1886).

⁶⁵ Stiče se utisak da je pozitivan odjek muslimana na Kapetanovićevu brošuru režiran od strane okupacijskog režima. Usporedi: „Tešanj“, *Sarajevski list*, 24. februar 1886, 2 (zahvalnica muslimana iz Tešnja); „Priposlano“, *Sarajevski list*, 26. februar 1886, 3 (zahvalnica muslimanskih uglednika iz Konjica); „Javna i najtoplija zahvalnost“, *Sarajevski list*, 26. februar 1886, 3 (zahvalnica muslimanskih uglednika iz Gračanice); „Priposlano“, *Sarajevski list*, 28. februar 1886, 4 (zahvalnica gradonačelnika Mostara); „Javna zahvala“, *Sarajevski list*, 28. februar 1886, 4 (zahvalnica zeničkih muslimana); „Priposlano“, *Sarajevski list*, 3. mart 1886, 4 (zahvalnica jednog bega iz Dervente); „Štovani g. uredniče!“, *Sarajevski list*, 5. mart 1886, 4 (zahvalnica načelnika Blagaja); „Priposlano“, *Sarajevski list*, 7. mart 1886, 3 (zahvalnica ključkih muslimana); „Priposlano“, *Sarajevski list*, 10. mart 1886, 4 (zahvalnica Mehmeda Džikića, ispravno Đikića, mostarskog trgovca). Kapetanović je 1881. u *Bosansko-hercegovačkim novinama* objavio pismo u kojem je poricao „klevete“ da je narod Hercegovine protiv nove uprave zbog nepovoljnih uvjeta otkupa duhana. „Priposlano“, *Bosansko-hercegovačke novine*, 17. februar 1881, 3. Možemo pretpostaviti

južnoslavenskih folklorista 80-ih objavio nekoliko etnografskih radova u Sarajevu, i to zbirku pjesama i poslovice *Narodno blago: po Bosni, Hercegovini i susjednim krajevima*,⁶⁶ naglašavajući slavenske korijene bosansko-hercegovačkih muslimana i u isto vrijeme južnoslavensku uzajamnost, te odmah poslije toga 1888. godine epsku kompoziciju *Boj pod Banjalukom godine 1737*, koja je veličala pobjedu muslimana nad hrišćanskom vojskom. Ova djela su naišla na topao prijem kod uredništva *Sarajevskog lista*.⁶⁷

Vrijedni pomena su muslimani koji su stekli značajan ugled među svojim sunarodnicima. Rifat Tatarović, prvi islamski vjernik sa završenim vojnim internatom u Sarajevu, osnovanim 1879, nastavio je studije u Beču.⁶⁸ Nakon toga služio je u 27. pješadijskom puku u Štajerskoj i na kraju se zaposlio kao carinski i duhanski službenik u Bosni i Hercegovini. Sarajlija Jusuf-beg Filipović (1842–1906) postao je prvi musliman sa važećom advokatskom dozvolom u 1884.⁶⁹ Pored toga, zasjedao je u Zemaljskoj vakufskoj komisiji, između 1893. i 1906. bio je vlasnik, a od 1895. godine i urednik lista *Bošnjak*. Drugi po redu, i na duže vrijeme i posljednji advokat iz redova muslimana, bio je Sarajlija Akif-ef. Biserović, čije je „uredovno sjedište“ postao Travnik.⁷⁰ Fehim Ćurčić, sin sarajevskog gradskog zastupnika i šerijatskog nadsudije Ragib-efendije,

---

da je Kapetanović i autor pisma, koje su te iste novine objavile dva mjeseca kasnije. U njemu anonimni pošiljalac pobija navode *Narodnog lista* da su muslimani od svih vjerskih zajednica u pokrajini najmanje zadovoljni novom upravom. „Priposlano“, *Bosansko-hercegovačke novine*, 14. april 1881, 4.

⁶⁶ Knjiga je objavljena u Sarajevu najprije 1887. na latinici (460 str.), a potom 1888. u proširenoj verziji na ćirilici (396 str). Zbirka je uključivala i nekoliko narodnih pjesama. „Književnost“, *Sarajevski list*, 24. juni 1887, 3; „Narodno blago“, *Sarajevski list*, 17. juli 1887, 2; „Књижевност“, *Sarajevski list*, 23. decembar 1888, 3.

⁶⁷ „Književnost“, *Sarajevski list*, 10. februar 1888, 4.

⁶⁸ „Bosanski kadeti“, *Sarajevski list*, 13. januar 1882, 2.

⁶⁹ Filipović je imenovan za advokata sa „uredovnim“ sjedištem u Sarajevu 27. 7, nakon što je položio pismeni i usmeni ispit pred komisijom Vrhovnog suda u Sarajevu. Istom profesijom, iako bez osposobljenja za advokata, bavio se i ranije. Svoju kancelariju otvorio je 18. 8. na Filipovićevom trgu, blizu tadašnjeg sjedišta Zemaljske vlade. „Zvanično“, *Sarajevski list*, 3. august 1884, 1; „Muhamedanac – advokat“, *Sarajevski list*, 3. august 1884, 2; „Advokatska pisarna“, *Sarajevski list*, 31. august 1884, 2.

⁷⁰ „Zvanično“, *Sarajevski list*, 9. septembar 1887, 1.

godine 1885. je kao prvi musliman završio kurs za rezervne oficire, u rangu poručnika.⁷¹ Ćurčić je od 1899. godine bio sarajevski zastupnik i na kraju i gradonačelnik (1910–1915). Prvi muslimanski maturant je 1888. godine postao Ćamil Karamehmedović (1867/1868–1917) iz Trebinja,⁷² koji je nakon studija prava u Beču postao kotarski predstojnik u Kladnju, pa u Bihaću i na kraju u Cazinu, a kasnije je bio i poslanik u Saboru. Među domaćim pionirima u oblasti školstva navedimo pedagoge Mehmeda Karamehmedovića (nauke svršio 1889), Ćamilovog brata Mehmeda Mulabdića (1890),⁷³ Hajdara Fazlagića (1890) i Saliha Aličehića (1890), prvog muslimanskog diplomiranog studenta Više pedagoške škole u Beču i budućeg direktora sarajevske ruždije, koja je nosila službeni naziv II narodna osnovna škola, i s njom spojene pripremljene škole za učitelje.

Zanimljiva je sudbina Ahmed-age Ćanovića Nikšića, kojeg je zemaljski poglavar 1882. imenovao imamom za muslimanske vjernike u kaznionici u hrvatskom gradu Lepoglava.⁷⁴ Isti kazneni dom je neko vrijeme služio kao najstroži zatvor i za stanovnike Bosne i Hercegovine. Prva moderna kaznionica izgrađena je u pokrajini tek u periodu između 1886. i 1889. u Zenici.⁷⁵

Ćanović je, povodom rođenja careve unuke Elisabeth Marie (1883), na habsburški dvor poslao vodu s izvora Zemzem u Mekki, i za ovaj čin, dobro upakiran kao izraz lojalnosti, nagrađen od strane krunskog princa Rudolfa sa 100 zlatnika.⁷⁶

⁷¹ „Kurs za bos.-herceg. oficire“, *Sarajevski list*, 15. juni 1884, 2; „Novi bos.-herc. oficiri“, *Sarajevski list*, 4. januar 1885, 2.

⁷² U članku je navedeno samo njegovo prezime. „Ispit zrelosti“, *Sarajevski list*, 8. juli 1888, 2.

⁷³ Mulabdić je dobio čast da održi završni govor u školi. „Školska svečanost“, *Sarajevski list*, 16. juli 1890, 2.

⁷⁴ „Zvanično“, *Sarajevski list*, 14. april 1882, 1. Ćanovića je 1884. zamijenio Hasan-ef. Dorić, koji je polovinom 70-ih kratko radio kao imam u beogradskoj džamiji. „Zvanično“, *Sarajevski list*, 10. oktobar 1884, 1.

⁷⁵ Kazneni zavod je otvoren početkom 1888. i već 5. 3. došao je prvi transport od 30 osuđenika iz Lepoglave. Ostali zatvorenici čekali su da ih prebace iz Osijeka, Slavenskog Broda i Zagreba, kao i u pritvorima pri okružnim sudovima u Bosni i Hercegovini. Prvi, privremeni imam novoootvorenog zatvora bio je učitelj Ibrahim-ef. Smajić Seljubac. „Zvanično“, *Sarajevski list*, 14. mart 1888, 1; „Zemaljska kaznionica u Zenici“, *Sarajevski list*, 14. mart 1888, 2.

⁷⁶ „Дар хоџин“, *Sarajevski list*, 20. oktobar 1883, 3; „Poklon hodže“, *Sarajevski list*, 25. oktobar 1883, 2. Vrijednost novca možemo vidjeti na primjeru jedne godišnje plaće: prema „organi-

Odnos okupacijske uprave i muslimana je očigledan na primjeru izgradnje ili obnove muslimanskih bogomolja. U Bosni i Hercegovini za razliku od mladih hrišćanskih nacionalnih država na Balkanu, islamske svetinje se nisu uništavale, već su se štitile i množile. Konkretni zapisi postoje o džamijama u Cazinu,⁷⁷ Vrbanji,⁷⁸ Sarajevu,⁷⁹ Orašju,⁸⁰

zacionalnom štatutu“ iz 1881. glavni učitelj u Šerijatskoj sudačkoj školi trebalo je da prima 700 zlatnika, podučitelj 500. „Natječaj“, *Sarajevski list*, 10. februar 1882, 5. Pisar Zemaljske vakufske komisije imao je plaću od 1000 zlatnika. „Natječaj“, *Sarajevski list*, 12. juni 1883, 6.

⁷⁷ Džamija u Cazinu, oštećena tokom snažnog zemljotresa u Bosanskoj i Vojnoj krajini 9. 11. 1880, obnovljena je tek nakon tri godine intenzivnog rada. Nakon izgradnje, zajedno sa Gazi Husrev-begovom džamijom u Sarajevu, ubrajala se u najveće islamske bogomolje u zemlji. Sam car Franjo Josip I je islamskoj zajednici za obnovu svetinje donirao 500 zlatnika, Zemaljska vlada je uz to dala pozajmicu za kupovinu materijala u iznosu od 3.000 zlatnika. Na svečanom otvaranju 2. 11. 1883, odnosno prvog dana islamske 1301. godine, bio je reisul-ulema Omerović, član ulema-medžlisa Smailbegović, sarajevski zastupnik Kapetanović i bivši major, bimbaša osmanske vojske, Mehmed-ef. Rašidagić. Od visokih predstavnika Zemaljske uprave nije bilo nikoga, od regionalnih predstavnika došao je okružni i kotarski predstojnik i načelnici obližnjih općina od Bihaća do Ključa. Pokroviteljstvo nad cijelom akcijom preuzeo je cazinski načelnik Ahmet-aga Pozderac, vođa otpora iz 1878. protiv austrougarske okupacije, a sada član Zemaljskog upravnog vijeća, savjetodavnog organa Zemaljske vlade koji je ukinut 1882. Uporedi: „Previšnja pripomoć“, *Sarajevski list*, 6. oktobar 1883, 2; „Obnovljena džamija“, *Sarajevski list*, 25. oktobar 1883, 2–3; „Lične vijesti“, *Sarajevski list*, 13. novembar 1883, 2; „Svetkovina u Cazinu“, *Sarajevski list*, 20. novembar 1883, 2.

Posljednjih godina se o obnovi džamije u Cazinu u Bosni i Hercegovini šire pogrešne informacije. Vrijeme gradnje i značaj carskog poklona se pogrešno navode. Uporedi npr. „Jedinstvena povijest: Cazinskoj Gradskoj džamiji je luster poklonio i sam car Franjo Josip“, *Klix.ba* (11. 3. 2018) (pristup ostvaren 31. januara 2020, <https://www.klix.ba/lifestyle/jedinstvena-povijest-cazinskoj-gradskoj-dzamiji-je-luster-poklonio-i-sam-car-franjo-josip/180310094>).

⁷⁸ Dana 12. 6. 1885. položen je kamen temeljac za novu džamiju u muslimanskom selu Vrbanja, u blizini Banjaluke. „Nova džamija“, *Sarajevski list*, 28. juni 1885, 2.

⁷⁹ Svečano ponovno otvaranje Gazi Husrev-begove džamije održano je u subotu 19. 12. 1885. na godišnjicu rođenja poslanika Muhameda. Prisutni su bili reisu-l-ulema, članovi ulema-medžlisa i Zemaljske vakufske komisije i drugi istaknuti predstavnici muslimanske zajednice. Zemaljsku vladu predstavljali su poglavar Appel, civilni adlatas Nikolić i drugi visoki zvaničnici. Lojalnost okupacijskoj upravi i caru u ime muslimana je iskazao sarajevski zastupnik Mehmed-beg Kapetanović. Polugodišnja obnova džamije, posebno njene bogate dekoracije, koštala je 12.000 zlatnika i dao ih je Gazi Husrev-begov vakuf. Uporedi: „Svečanost otvaranja begove džamije“, *Sarajevski list*, 20. decembar 1885, 1; „Otvaranje begove džamije“, *Sarajevski list*, 23. decembar 1885, 1–2.

⁸⁰ Obnovljena gradska džamija, izgrađena nakon doseljavanja muslimanskih izbjeglica

Mostaru,⁸¹ Donjoj Tuzli,⁸² Bugojnu⁸³ i još nekolicini drugih.⁸⁴ Na osnovu raspoloživih statističkih podataka, između 1876. i 1885. broj islamskih bogomolja u Bosni i Hercegovini porastao je sa 915 na 929, a potom 1895. na 1038,⁸⁵ tako da broj pomenutih svetinja u novinama nije realno oslikavao građevinske poduhvate muslimanske zajednice. Nesumnjivo je da ovdje nije riječ o slučajnosti, već o ciljanom izboru uredništva *Bosansko-hercegovačkih novina* i *Sarajevskog lista*. Izgradnji većine sakralnih objekata finansijski je doprinijela Zemaljska vlada, ministar

iz Srbije 1863. godine. Zemaljska vlada poklonila je 500 zlatnika. „Obnovljena džamija“, *Sarajevski list*, 5. januar 1887, 3.

⁸¹ Obnovljena je Sinan-pašina džamija, najstarija islamska bogomolja u gradu. „Nova džamija“, *Sarajevski list*, 20. maj 1887, 2.

⁸² Behram-begova džamija je izgrađena od donacija lokalnih muslimana i Zemaljske vlade. Okupacijska vlast je utjecala i na sam izgled bogomolje jer je forsirala da bude napravljena u novom, „istočnom“ umjetničkom stilu, inspiriranom prije svega islamskom arhitekturom Egipta. Autor projekta je bio okružni „mjernik“ Franz Mihanović. „Iz D. Tuzle“, *Sarajevski list*, 10. juni 1888, 2. Džamiju je nedugo nakon njenog otvaranja posjetila carevička Stephanie, što je bio zaista neobičan događaj jer muslimanske žene u Bosni nisu posjećivale džamije. „D. Tuzla“, *Sarajevski list*, 20. juni 1888, 4. Uporedi: Nedžad Kurto, *Arhitektura Bosne i Hercegovine: razvoj bosanskog stila* (Sarajevo: Sarajevo Publishing – Međunarodni centar za mir, 1998), 32–42.

⁸³ Izgradnju džamije nadzirale su lokalne vlasti, a finansijski ju je podržala i Zemaljska vlada. Svečanom otvaranju 1890. prisustvovali su predstavnici svih konfesija. „Priposlano“, *Sarajevski list*, 24. oktobar 1890, 5–6.

⁸⁴ Franjo Josip I je 1880. izdvojio 100 zlatnika za opravak džamije u Kulen-Vakufu (i 500 zlatnika za novu crkvu u istom naselju). „Дописи“, *Bosansko-hercegovačke novine*, 25. novembar 1880, 2. Car je 1882. poslao 200 zlatnika za izgradnju džamije u bihačkoj općini Papari. „Превишњи дарови“, *Sarajevski list*, 22. februar 1882, 4. Benjámín Kállay je 1886. za potrebe tešanjске džamije darovao 100 zlatnika. „Javna zahvala“, *Sarajevski list*, 30. maj 1886, 3. Zemaljska vlada dodijelila je islamskoj zajednici u Jajcu subvencije u iznosu od 250 zlatnika za popravku džamija. „Javna zahvala“, *Sarajevski list*, 23. septembar 1887, 3. Civilni adlatus Nikolić je poklonio 50 zlatnika za popravku džamije u Seoci kod Zenice. „Javna zahvala“, *Sarajevski list*, 9. novembar 1887, 2. Zemaljska vlada je finansijski pomogla popravku džamije u Ljubinju. „Javne zahvale“, *Sarajevski list*, 15. august 1888, 3. Zemaljska vlada je 1889. izdvojila 300 zlatnika za popravku džamija u Bosanskom Šamcu. „Javna zahvala“, *Sarajevski list*, 2. oktobar 1889, 3. Zemaljska vlada je 1889. darivala 400 zlatnika za popravku munare u Visokom, sami muslimani sakupili su 321 zlatnik. Građevinske radove nadzirao je kotarski predstojnik. „Javna zahvala“, *Sarajevski list*, 18. decembar 1889, 3.

⁸⁵ Vjekoslav Klaić, *Bosna (Zemljopis)* (Zagreb: Matica hrvatska, 1878), 135–136. Ostali podaci na osnovu popisa iz 1885. i 1895.

finansija ili car – iako ne velikom sumom – i zato se početak izgradnje ili njen završetak mogao pretvoriti u društveni događaj s političkim predznakom, kojim se legitimirala habsburška uprava Bosne i Hercegovine. Prisustvo čelnih predstavnika okupacijskog režima na velikim narodnim skupovima podsticalo je muslimanske zvaničnike, posebno one koje je postavila Zemaljska vlada, da pokažu lojalnost i bezgraničnu zahvalnost caru i njegovom administrativnom aparatu. U takvim prilikama često je naglašavano – za razliku od stanja u drugim dijelovima Balkana – da Njegovo Veličanstvo traži ravnopravan status svih lokalnih vjeroispovijesti. Isti zaključak važi i u slučaju drugih islamskih objekata, npr. tekije u Višegradu,⁸⁶ medresa u Bihaću⁸⁷ i Cazinu⁸⁸ te Gazi Isa-begovog hamama u Sarajevu.⁸⁹ Specifičan je slučaj sarajevske ruždije (1884)⁹⁰ i Šerijatske sudačke škole u Sarajevu (1887),⁹¹ čija je namjena bila da

⁸⁶ Car je poklonio 300 zlatnika za izgradnju nove tekije u Višegradu šejhu Arifu Kapi. „Previšnja pripomoć“, *Sarajevski list*, 25. april 1884, 2. Višegradski derviši pripadali su halvetijskom tarikatu. Tekija je vjerovatno uništena tokom velike poplave Drine 1896.

⁸⁷ „Nova medresa“, *Sarajevski list*, 28. juli 1889, 2. U Bosni i Hercegovini je u to vrijeme radilo oko četrdeset medresa, od kojih su najstarije bile u Mostaru, Sarajevu i Travniku. Uporedi: „Najstarije medrese“, *Sarajevski list*, 7. septembar 1888, 2; Hajrudin Čurić, *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1983), 226–234.

⁸⁸ Ministar Kállay je darovao 100 zlatnika njenoj izgradnji. „Sa puta g. ministra Kállaja“, *Sarajevski list*, 4. juli 1884, 2. Medresa je završena 1890, ali o njenom otvaranju nije bilo ni riječi.

⁸⁹ „Parna Banja u Sarajevu“, *Sarajevski list*, 9. april 1890, 2; „Gazi Isa-begova banja“, *Sarajevski list*, 12. decembar 1890, 2–3; „Isa begova banja“, *Sarajevski list*, 18. februar 1891, 2. Zgrada, koja stoji odmah pored Careve džamije i sjedišta Rijasetu, izgrađena je u „istočnom“, pseudomaurskom stilu, prema nacrtu arhitekte Josipa Vancaša. Zemaljska vakufska komisija izračunala je ukupne troškove izgradnje od 63.000 zlatnika.

⁹⁰ Škola je trebala je da služi kao primjer drugim ruždijama u Bosni i Hercegovini. „Ruždija“, *Sarajevski list*, 12. april 1884, 3; „Nova škola u Sarajevu“, *Sarajevski list*, 12. septembar 1884, 2; „Zvanično“, *Sarajevski list*, 13. decembar 1885, 1.

⁹¹ Namjeru da se izgradi moderna obrazovna ustanova za muslimanske službenike obznanio je car Franjo Josip I 1881, ali zbog nejasnog statusa i namjene škole, do praktične realizacije plana došlo je uz nekoliko godina kašnjenja. Statut škole Car je odobrio 17. 4. 1887, svečano otvaranje bilo je 19. 12. 1887. i prisustvovali su mu najviši predstavnici okupacijskog režima. Zgrada je izgrađena u rekordno kratkom roku u „istočnom“ stilu prema projektu češkog arhitekte Karela Paržika, kasnije je proširena za još jedno krilo sa dvorištem. Uporedi: „Naredba zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu, kojom se objavljuje Previšnje odobreno ustrojstvo o školi šerijatskih sudija (mektebi nüvab) koja će se u Sarajevu ustanoviti“ i „Ustrojstvo za šerijatsku sudijsku školu u Sarajevu“, *Sarajevski list*, 10. februar 1882, 1–2;

služi kao škola za muslimane, koji će se zaposliti kao šerijatske sudije ili viši islamski zvaničnici.

O slobodnim aktivnostima muslimana ne možemo puno toga naći na stranicama *Bosansko-hercegovačkih novina* i *Sarajevskog lista*. Svoju ulogu igrala je i činjenica da u ovom periodu islamski vjernici udruživanju nisu posvećivali mnogo pažnje, a nije ga podržavala ni sama Zemaljska vlada. Jedan od izuzetaka bile su javne čitaonice, kiraethane, namijenjene, uz par izuzetaka, samo muslimanima. Prva je bila osnovana u Sarajevu 1888,⁹² a potom je uslijedio sličan poduhvat u Banjaluci.⁹³ Ovi muški klubovi su prije svega služili za susrete gradskih uglednika, usko povezanih s okupacijskom upravom. Izuzetno, tu su se održavala i javna predavanja.⁹⁴ Muslimani su skromno doprinostili i aktivnostima Muzejskog udruženja, prethodnika Zemaljskog muzeja,⁹⁵

„Zvanično“, *Sarajevski list*, 25. maj 1887, 1; „Nova šerijatska škola“, *Sarajevski list*, 18. decembar 1887, 2; „Nova šerijatska škola“, *Sarajevski list*, 21. decembar 1887, 2.

⁹² U julu 1888. održana je osnivačka skupština čitaonice, kojoj je prisustvovalo 135 lica. Predsjednik čitaonice postao je gradonačelnik Sarajeva M. Fadilpašić, a potpredsjednik šerijatski nadsudija Nezir-ef. Škaljić. U stalan odbor udruženja ušao je i Kosta Hörmann, Vladin savjetnik. Redovni članovi su imali obavezu da plate godišnju nadoknadu od 6 zlatnika, članovi utemeljitelji jednokratno 100 zlatnika. Za potrebe kiraethane, Zemaljska vlada (ili možda grad Sarajevo?) izgradila je namjensku zgradu u „istočnom“ stilu prema nacrtu arhitekta Josipa Vancaša na Bentbaši. Svečano otvaranje održano je u oktobru, u prisustvu vodećih predstavnika okupacijske uprave i zastupnika ostalih konfesija u gradu. „Muham. narod. čitaonica“, *Sarajevski list*, 25. juli 1888, 3; „Muhamedovska čitaonica“, *Sarajevski list*, 17. oktobar 1888, 2–3.

⁹³ Ova čitaonica je tokom osnivanja imala 88 redovnih članova i 23 člana utemeljitelja. Predsjednik je postao bivši općinski načelnik Smail-beg Ibrahimbegović, a potpredsjednik tadašnji načelnik Ragib-beg Džinić. Funkciju sekretara imao je direktor lokalne narodne osnovne škole Dragutin Stepansky. „Banjalučka kiraethana“, *Sarajevski list*, 2. april 1890, 3.

⁹⁴ „Iz naših društava“, *Sarajevski list*, 28. februar 1890, 2; „Predavanje u kiraethani“, *Sarajevski list*, 14. mart 1890, 2.

⁹⁵ Glavnoj skupštini je prisustvovalo 29 lica. Stalni komitet udruženja imao je 15 članova, od toga 3 muslimana (sarajevski gradonačelnik M. Fadilpašić i zastupnik M. Kapetanović te Mehmed-ef. Hulusi, računarski revizor Zemaljske vakufske komisije i urednik Vata-na). „Muzejsko društvo“, *Sarajevski list*, 30. decembar 1885, 2. Početkom 1886. udruženje je imalo već 227 članova, među njima 80 lica domaćeg porijekla (20 muslimana). „Muzejsko društvo“, *Sarajevski list*, 1. januar 1886, 2. Neki istaknuti muslimani muzeju su poklonili dragocjene predmete iz svojih zbirki. „Dar muzeju“, *Sarajevski list*, 3. juli 1887, 3; „Darovi zem. muzeju“, *Sarajevski list*, 29. juli 1887, 2.

i Ženske zadruge.⁹⁶ Bilo je samo nagovještaja o slobodnim aktivnostima muslimanskih moćnika. Oni su često organizirali sijela i zabave, tokom kojih su pušili i slušali epske pjesme u izvedbi guslara ili tamburaša, lovili divljač ili gledali konjske trke.⁹⁷ Konzumiranje alkoholnih pića, za razliku od svinjetine, nisu toliko izbjegavali.⁹⁸ Međutim, dolaskom okupacione vojske i uvođenjem evropskog načina života situacija se u tom pogledu značajno pogoršala.⁹⁹

Informacije o porodičnom životu muslimanskih vjernika veoma rijetko su se pojavljivale.¹⁰⁰ Uglavnom se radilo o smrti muslimana koji

⁹⁶ Dobrotvorno udruženje osnovano je 1885. Među njegovim članicama bilo je i nekoliko muslimanki, koje su ipak u kontaktima s javnošću zastupali njihovi supruzi. Uporedi: „Ženska zadruga u Sarajevu“, *Sarajevski list*, 11. februar 1887, 2–3.

⁹⁷ „Трка у Босни“, *Sarajevski list*, 23. april 1882, 3; „Fini zijafet“, *Sarajevski list*, 6. septembar 1882, 4 (gozba u kući M. Kapetanovića prilikom posjete ministra Kállayja); „Iz društva“, *Sarajevski list*, 4. juli 1884, 2 (večera kod Kapetanovića u čast Kállayja); „Teferidž gradskog zastupstva“, *Sarajevski list*, 19. septembar 1884, 2 (sijelo u „Svrzinu dvoru“ kod Sarajeva); „Glavna skupština poljoprivrednog društva okružja bihačkog“, *Sarajevski list*, 11. maj 1888, 1–2 (konjske trke u Krupi).

⁹⁸ Jedan musliman iz Travnika je 1884. u pijanom stanju počinio samoubistvo vješanjem, što za to vrijeme nije bilo ništa posebno. „Samoubijstvo jednog Muhamedanca“, *Sarajevski list*, 30. maj 1884, 3. Dovoljno govori primjer mladog banjalučkog veleposjednika Ali-bega Džinića, koji je u alkoholiziranom stanju 1889. upucao dvije osobe i ranio još šest: izuzev jednog, svi su bili muslimani. „Ubica u piću“, *Sarajevski list*, 17. februar 1889, 2–3. Zimi je prekomjerno konzumiranje alkohola često završavalo smrzavanjem. „Iz vilajeta“, *Sarajevski list*, 26. februar 1890, 2.

⁹⁹ Konzumiranje alkohola je bilo posebno popularno među mladima, na šta je sarajevsko gradsko vijeće upozorio sam Vladin povjerenik. „Iz sarajevskog gradskog vijeća“, *Sarajevski list*, 24. juni 1885, 3. O ozbiljnosti ove pojave svjedoči činjenica da je samo u martu 1886. sarajevska policija zabilježila 148 prekršaja protiv naredbe o sprečavanju pijančenja, što predstavlja trećinu svih prekršaja. „Iz policije“, *Sarajevski list*, 14. april 1886, 3.

¹⁰⁰ Jedan od izuzetaka je vijest o Muharem-begu koji je 1881. odlučio da se preseli u Beč. Pošto je tražio austrijsko državljanstvo, morao je da se odrekne mnogoženstva i da odabere samo jednu suprugu, mada su sva njegova djeca priznata kao zakonita. „O Myxapem-berý“, *Bosansko-hercegovačke novine*, 11. februar 1881, 3.

Veoma je zanimljivo i prvo javno suđenje u Sarajevu. Godine 1881. optužena su trojica muslimana Smajlovića (i još trojica njihovih svjedoka i jedan posrednik) da su zaveli šerijatski sud u Sarajevu i lažno su priznati kao nasljednici preminulog Muharem-age Bašagića (umro u martu 1878). „Rasprava...“, *Bosansko-hercegovačke novine*, 6. mart 1881, 2–3; „Rasprava...“, *Bosansko-hercegovačke novine*, 10. mart 1881, 2–3; „Rasprava...“, *Bosansko-hercegovačke novine*, 13. mart 1881, 3; „Rasprava...“, *Bosansko-hercegovačke novine*, 20. mart 1881, 2–3; „Rasprava...“, *Bosansko-hercegovačke novine*, 31. mart 1881, 3.

su radili za zemaljsku administraciju.¹⁰¹ Od kraja 80-ih godina također se najavljuju velika svadbena veselja za djecu uglednih djelatnika režima.¹⁰² Izuzetan društveni odjek imala je vjeridba i vjenčanje Riza-bega Kapetanovića, sina sarajevskog vijećnika Mehmed-bega, sa Munirom Bašagić, kćerkom računarskog nadzornika Ibrahim-bega i sestrom Safvet-bega.¹⁰³

¹⁰¹ Mostarski kadija Omer-ef. Gluhić – otac budućeg učitelja Ahmeta i pravnika Šefkije – i mostarski muftija Šaćir-ef. Džabić preminuli su 1884. „Čitulja“, *Sarajevski list*, 24. oktobar 1884, 2. Načelnik Stoca Husaga Mujezinović i veleposjednik Ali-paša Čengić, sin osmanskog generala Deviš-age (Dedaga) i unuk junaka epova Smail-age, umrli su 1886. „Čitulja“, *Sarajevski list*, 14. juli 1886, 2; „Čitulja“, *Sarajevski list*, 1. septembar 1886, 3. Godine 1887. preselio je na Ahiret načelnik Goražda Sulejman-beg Kuljuk i veleposjednik Omer-beg Fadilpašić, između ostalog sarajevski gradski zastupnik i gradonačelnikov brat. „Čitulja“, *Sarajevski list*, 20. februar 1887, 2; „Omer beg Fadil Pašić“, *Sarajevski list*, 21. oktobar 1887, 2. Više kao kuriozitet bila je objava smrti bivšeg janjičara i potom učitelja u sarajevskoj ruždiji Mehmeda Zehira, porijeklom iz Buhare, koji je preminuo u 102. godini života. „Posljednji janjičar“, *Sarajevski list*, 23. decembar 1887, 2–3. Godine 1888. umrli su Sunulah-ef. Sokolović, sarajevski zastupnik, Ragib-ef. Ćurčić, šerijatski nadsudija, Salih-ef. Hadžihuseinović, astronom (muvekkit) Gazi Husrev-begovog vakufa, urednik vilajetskog godišnjaka i islamskog kalendara, i veleposjednik Omer-beg Čengić, politički pristav, mudir, u Kotarskom uredu u Rogatici. Čengić je umro od posljedica povrjeda koje je zadobio tokom lova. „Čitulja“, *Sarajevski list*, 15. januar 1888, 1; „Čitulja“, *Sarajevski list*, 14. mart 1888, 2; „Čitulja“, *Sarajevski list*, 6. juli 1888, 2–3; „Nesreća Omer bega Čengića“, *Sarajevski list*, 9. decembar 1888, 2–3. Godine 1889. preminuli su veleposjednik Ali-beg Filipović, otac advokata Jusuf-bega, Hasan-ef. Ruždija, učitelj u bihačkoj ruždiji porijeklom iz Anatolije, i Abdulah-ef. Alajbegović, nadzornik islamskih škola u sarajevskom okružju. „Naprasna smrt“, *Sarajevski list*, 6. januar 1889, 1–2; „Čitulja“, *Sarajevski list*, 24. april 1889, 2; „Čitulja“, *Sarajevski list*, 18. septembar 1889, 2. Godine 1890. umro je Muhamed-beg Alajbegović, prvi gradonačelnik Mostara poslije 1878, i sarajevski trgovac i zastupnik Mujaga Merhemić. „Čitulja“, *Sarajevski list*, 26. januar 1890, 2; „Mulaga Mehremić“, *Sarajevski list*, 17. decembar 1890, 2. Godine 1891. preselio je na Ahiret Vejsil-ef. Svrzo, sarajevski zastupnik. „Čitulja“, *Sarajevski list*, 27. februar 1891, 2.

¹⁰² U 1889. se spominje brak Hajrudin-bega Begovića, veleposjednika iz Dervente, i Emine iz Bijeljine iz porodica Fidahić-Pašić, kao i Omera Muftića, jednog od sinova reisa hadži Omerovića, i kćerke Mehmeda Teofik-ef. Azabagića, direktora Šerijatske sudačke škole. „Svatovi“, *Sarajevski list*, 21. juli 1889, 2; „Svatovi“, *Sarajevski list*, 27. novembar 1889, 2. U 1890. je najavljeno vjenčanje porskog pripravnika Lutfi-bega, čiji je otac Daut-beg Bašagić bio načelnik Nevesinja, sa djevojkom iz porodice Rašidkadić. „Svatovi“, *Sarajevski list*, 20. april 1890, 2.

¹⁰³ Raskošna svadba Riza-bega odigrala se 1. augusta na dan praznika sv. Ilije (Alidun) na porodičnom posjedu u selu Grbavica kod Sarajeva. Mladoženja je upriličio ceremoniju u „vojničkom“ stilu – nosio je uniformu i naručio vojni orkestar, a sam se ubrajao među prve

Više prostora dobili su vjerski praznici, iako su objavljivane vijesti više imale oblik kratkih bilježaka sa gotovo istovjetnim sadržajem. Vijesti o hodočasnicima u Mekku pojavljivale su se s vremena na vrijeme, uglavnom između 1880. i 1882, pa opet početkom 90-ih godina.¹⁰⁴ Putovanje u islamske svete gradove bilo je izuzetno zahtjevno u ovom trenutku, kako finansijski, tako i fizički. Mogli su ga priuštiti samo imućniji muslimani, koji su se na putovanje u daleku Arabiju odlučivali u zrelijim godinama. U slučaju narušenog zdravlja ili očekivane smrti, muslimani su mogli da pošalju zamjenu (*bedel, bedelj*), što se često dešavalo.¹⁰⁵ Na putu su se hodočasnici sretali sa različitim smrtonosnim opasnostima¹⁰⁶ i bolestima,¹⁰⁷ u Hidžazu je često izbijala epidemija kolere.¹⁰⁸ Smrt za vrijeme hodočašća muslimani su shvaćali kao blagoslov

---

muslimanske dobrovoljce koji su obavili vojnu službu (regrutiran 1887). Veselju su prisustvovali svi sarajevski uglednici, uključujući zemaljskog poglavara i civilnog adlatusa. Prisutan je bio i ministar finansija Kállay. „Zaruke“, *Sarajevski list*, 10. april 1889, 3; „Svatovi“, *Sarajevski list*, 31. juli 1889, 1–2; „Muhamedovski svatovi“, *Sarajevski list*, 4. august 1889, 2.

¹⁰⁴ „Trinaest Muhamedanaca...“, *Bosansko-hercegovačke novine*, 1. august 1880, 3 (na hadž se uputilo 13 vjernika iz Zvornika); „Хаџије у Меку“, *Bosansko-hercegovačke novine*, 19. septembar 1880, 3 (na hadž otišlo 28 muslimana iz Sarajeva); „Povratak hadžija iz Meke“, *Bosansko-hercegovačke novine*, 24. februar 1881, 2–3 (14 hadžija stiglo iz pravca Mitrovice); „Хаџије у Меку“, *Sarajevski list*, 31. august 1881, 2 (na hadž je krenulo oko 15 muslimana iz Sarajeva i još 9 iz Visokog); „Хаџије за Меку“, *Sarajevski list*, 2. septembar 1881, 2 (iz Visokog je otišlo još 16 hadžija); „Хаџије у Меку“, *Sarajevski list*, 16. septembar 1881, 2 (iz Hercegovine je krenuo veći broj hadžija prema Metkovićima).

¹⁰⁵ Uporedi opis hadža od strane Edhema Mulabdića i Riza-bega Kapetanovića: Edhem-Riza, „Put u Meću“, *Nada*, 15. mart 1896, 103-110. Više tekstova sabrao je i izdao časopis *Behar* (Zagreb: KDBH Preporod, 2015, br. 127).

¹⁰⁶ Tragičnu sudbinu doživjeli su hodočasnici koje je u Mezopotamiji dočekala oluja, oko 1.300 njih je umrlo od jakog grada ili se udavilo u rijeci Eufkrat. „Izginule hadžije“, *Sarajevski list*, 20. juni 1888, 5.

¹⁰⁷ Samo 1889. na hadžu je umrlo najmanje 10 hodočasnika iz travničkog kraja i jedan iz sarajevskog. „Povratak hadžija iz Meke“, *Sarajevski list*, 15. septembar 1889, 2.

¹⁰⁸ Hadž je 1881. obavilo oko 15.000 hodočasnika koji su izabrali morski put. Epidemija kolere odnijela je nekoliko hiljada žrtava. Na neko vrijeme važila je zabrana ukrcavanja hodočasnika na brodove koji su plovili u Evropu, sami vjernici su po povratku vrlo često završavali u karantinu. „Zvanično“, *Sarajevski list*, 2. novembar 1881, 1; „Колера у Меки“, *Sarajevski list*, 13. novembar 1881, 5; „Колера у Хеџасу“, *Sarajevski list*, 20. januar 1882, 2. U jesen 1882. ponovo je izbila kolera. Samo 3.000 vjernika doputovalo je u hidžaske luke te je tako i broj žrtava epidemije bio znatno niži. „Objava“, *Sarajevski list*, 1. novembar

i vrhunac ovozemaljskog života. Broj vjernika koji su krenuli na hadž oscilirao je između nekoliko desetina i jedne stotine.¹⁰⁹ Vremenom je došlo do izmjene samog toka putovanja. Pješačka trasa na istok preko Istanbula više se nije koristila. Nakon izgradnje željeznice u Bosni i Hercegovini, hodočasnici su putovali kroz Hrvatsku do Trsta, a odatle brodom do egipatske Aleksandrije,¹¹⁰ dok su hercegovački muslimani često koristili trasu preko Dubrovnika.¹¹¹ Hodočašća na sveta mjesta islama, koja su na početku trajala i do godinu dana, sada bi oduzela samo tri mjeseca.¹¹² Ali, ono što je skoro bilo nepromijenjeno, bilo je rastajanje od hodočasnika i dobrodošlica pri povratku. U Sarajevu se odvijalo uz prisustvo velikog broja posmatrača, koji su se sa vjericima koji odlaze rastajali zajedničkom molitvom kod Ali-pašine džamije na zapadnoj periferiji grada.¹¹³ U istu svrhu se ovo mjesto koristilo u prošlosti, čak i

---

1882, 3; 3. novembar 1882, 3; „Kolera u Hedžasu“, *Sarajevski list*, 17. novembar 1882, 3; „Колера“, *Sarajevski list*, 24. novembar 1882, 2.

Godine 1882. u Mekki je bila otvorena prva telegrafska stanica. Do tada joj se protivila mjesna ulema. Na taj način su vijesti iz ove oblasti dolazile u redovnijim intervalima i to bez većih odlaganja. „Brzajavna stanica u Meki“, *Sarajevski list*, 19. juli 1882, 3.

Od polovine 80-ih godina zdravstveni uvjeti u Hidžazu bili su bolji, ali su i dalje izbijale epidemije. Radi poređenja: 1888. hadž je obavilo preko 100.000 vjernika, 1909. već 250.000. „Istočna trgovina robljem“, *Sarajevski list*, 17. oktobar 1888, 3; „Hadžije u Meki“, *Sarajevski list*, 8. januar 1910, 2. Drugi izvori navode 70.000 hodočasnika za 1882. (26.000 ih je stiglo morskom trasom), sljedeće godine samo 51.000 i konačno 1885. već 120.000 (53.000 ih je došlo brodovima). Do kraja stoljeća broj hadžija porastao je na 200.000, a 1909. i 1910. dostigao je vrhunac od 300.000. David E. Long, *The Hajj Today: A Survey of the Contemporary Pilgrimage to Makkah* (Albany: State University of New York, 1979), 127.

¹⁰⁹ *Sarajevski list* preuzeo je vijest iz arapskih novina koje su se požalile da je broj bosanskohercegovačkih hadžija 1875. iznosio gotovo 200, ali da je danas samo 57. Ovaj pad sigurno nije bio rezultat promjene političke situacije u pokrajini, već prije svega rezultat nepovoljnih uvjeta obavljanja samog hadža. „Bosanske hadžije“, *Sarajevski list*, 16. novembar 1884, 3.

¹¹⁰ „Hadžije“, *Sarajevski list*, 1. juli 1887, 3 (na hadž krenulo 16 lica vozom iz Sarajeva preko Trsta).

¹¹¹ Uporedi: Aladin Husić, *Hadž iz Bosne za vrijeme osmanske vladavine* (Sarajevo: Rijaset islamske zajednice u Bosni i Hercegovini – El-Kalem, 1435/2014), 73–91.

¹¹² „Hadžije“, *Sarajevski list*, 20. juni 1888, 5 (u Hidžaz otputovalo desetak osoba iz Sarajeva).

¹¹³ „Hadžije“, *Sarajevski list*, 5. juni 1889, 2 (na hadž krenulo iz Sarajeva oko 25 lica).

u slučaju ratova, u koje su odlazili vojnici smješteni u Sarajevu ili lokalni dobrovoljci. Po povratku, situacija se ponavljala.¹¹⁴ Učestalost vijesti sa hodočašća u Mekki povećana je 1890. i 1891. godine, kada je Ministarstvo finansija na čelo hadžija postavilo visoko pozicionirane muslimanske dostojnike. Titulu *reisu-l-hudžadž* prvo je imao šerijatski nadsudija Nezir-ef. Škaljić,¹¹⁵ a zatim tuzlanski muftija Muhamed-ef. Čokić.¹¹⁶

¹¹⁴ „Povratak hadžija iz Meke“, *Sarajevski list*, 15. 9. 1889, 2; „Povratak naših hadžija“, *Sarajevski list*, 12. novembar 1890, 2.

¹¹⁵ Iz Sarajeva su se prema Trstu i hidžaskoj luci Janbu uputile dvije grupe vjernika: prvih desetero krenulo je na put 26. 4, a druga grupa od pedesetero ljudi 9. 6. Rastanak sa drugom grupom bio je spektakularan, u njega se uključila i Zemaljska vlada. Iz cijele zemlje krenulo je na hadž oko 100 ljudi. S obzirom na to da je u Hidžazu opet izbila kolera, bosanski hodočasnici su na povratku u domovinu više puta bili u karantinu. Dobrodošlica u Sarajevo bila je impozantna. „Hadžije“, *Sarajevski list*, 30. maj 1890, 1; „Hadžije u Meku“, *Sarajevski list*, 11. juni 1890, 2; „Zaštitne mjere protiv kolere“, *Sarajevski list*, 10. august 1890, 2; „Naše hadžije“, *Sarajevski list*, 13. august 1890, 2; „Naše hadžije“, *Sarajevski list*, 5. septembar 1890, 2; „Naše hadžije“, *Sarajevski list*, 10. oktobar 1890, 2; „Naše hadžije“, *Sarajevski list*, 17. oktobar 1890, 2; „Naše hadžije“, *Sarajevski list*, 7. novembar 1890, 2–3; „Naše hadžije“, *Sarajevski list*, 9. novembar 1890, 2; „Povratak naših hadžija“, *Sarajevski list*, 12. novembar 1890, 2.

Škaljić je s hodočašća u Mekku napisao detaljan izvještaj i prosljedio ga Zemaljskoj vladi. Uporedi: Hana Younis, „Smrtni slučajevi tokom hadža u Mekku kroz primjere iz građe Vrhovnog šerijatskog suda u Sarajevu u periodu austrougarske uprave“, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, br. XXXVII (2016): 197–217.

¹¹⁶ Na hadžiluk je krenulo osamdesetak vjernika, oko 20 njih iz Sarajeva. Impresivna proslava sa učešćem oko 2.000 ljudi održana je u Tuzli, čiji je muftija dobio veliku čast da predvodi čitavu ekspediciju; na svečanom rastanku bili su prisutni visoki zemaljski zvaničnici i predstavnici ostalih vjeroispovijesti. Hodočasnici iz cijele zemlje okupili su se u Bosanskom Brodu, odakle su vozom krenuli za Trst i zatim brodom u luku Janbu. Kasnije se hadžijama pridružio doktor Julije Makanec, istaknuti kulturni propagator (bio je jedan od osnivača Zemaljskog muzeja i prvi vlasnik *Bosnische Posta*), a od 1887. i zastupnik u Sarajevu, čiji zadatak je bio da nadgleda njihovo zdravstveno stanje. Međutim, i sam je u Džiddi podlegao tifusu. Za vrijeme hadža umrlo je dvadesetak hodočasnika, većina od iscrpljenosti. Na povratku kući vjernici su po nekoliko puta završavali u karantinu, a iz Istanbula su prema Bosni krenuli istočnom trasom, brodom do Varne, pa vozom do Ruščuka i konačno parobrodom preko Zemuna u Brčko i Bosanski Brod. „Hadžije za Mekku“, *Sarajevski list*, 13. maj 1891, 2; „Odlazak hadžija“, *Sarajevski list*, 17. maj 1891, 2–3; „Lična vijest“, *Sarajevski list*, 17. juni 1891, 2; „Julije Makanec“, *Sarajevski list*, 5. august 1891, 2; „Bosanske hadžije“, *Sarajevski list*, 16. august 1891, 2; „Dr. Julije Makanec“, *Sarajevski list*, 26. august 1891, 2; „Bosanske hadžije“, *Sarajevski list*, 26. august 1891, 2; „Bosanske hadžije“, *Sarajevski list*, 4. septembar 1891, 3; „Povratak hadžija“, *Sarajevski list*, 30. septembar 1891, 2.

Dva velika muslimanska praznika, *Kurban-bajram* i *Ramazan-bajram*, predstavljali su značajan datum u islamskom kalendaru. *Sarajevski list* je uvijek srdačno čestitao muslimanima. Dolazak i jednog i drugog Bajrama, ali i ramazana, redovno su najavljivani topovskim salvama iz žutog bastiona sarajevske tvrđave. Džamije, a posebno munare, tih su dana bile ukrašene svjetlima, a u muslimanskim kućama organizirala su se slavlja, uz muziku i pjesmu. *Ramazan-bajram* bio je svečani vrhunac mjeseca islamskog posta. Sam ramazan odvijao se tako da su se muslimani pridržavali stroge zabrane svih zadovoljstava tokom dana, ali nakon zalaska sunca šetali su po Sarajevu, posjećivali se i sjedili po kafanama – Šabanova kahva na Bentbaši bila je omiljeni ugostiteljski objekat.¹¹⁷ Na *Kurban-bajram* muslimani su prinostili žrtvu u vidu životinje. Čobani iz cijele zemlje su u gradove i kasabe unaprijed dovodili brojna stada ovaca kako bi zadovoljili povećanu potražnju vjernika i jednom godišnje dobro zaradili. Klanje kurbana odvijalo se u porodičnom krugu.¹¹⁸

Opširnije o temi vidi: Zijad Šehić, „Putovanje bosanskohercegovačkih hodočasnika u Meku u doba austrougarske uprave 1878–1918“, *Saznanja: časopis za historiju*, br. 2 (2008): 69–85.

¹¹⁷ „Ramazan i bajram“, *Sarajevski list*, 16. august 1882, 3; „Рамазан“, *Sarajevski list*, 7. juli 1883, 3; „Bajram“, *Sarajevski list*, 4. august 1883, 3; „Ramazan“, *Sarajevski list*, 27. juni 1884, 2; „Ramazan“, *Sarajevski list*, 23. juli 1884, 2; „Bajram“, *Sarajevski list*, 25. juli 1884, 2; „Ramazan“, *Sarajevski list*, 19. juni 1885, 2; „Bajram“, *Sarajevski list*, 15. juli 1885, 1; „Ramazan“, *Sarajevski list*, 4. juni 1886, 1; „Bajram“, *Sarajevski list*, 7. juli 1886, 3; „Ramazan“, *Sarajevski list*, 25. maj 1887, 2; „Bajram“, *Sarajevski list*, 24. juni 1887, 2; „Ramazan“, *Sarajevski list*, 13. maj 1888, 2; „Bajram“, *Sarajevski list*, 13. juni 1888, 3; „Ramazan“, *Sarajevski list*, 1. maj 1889, 2; „Bajram“, *Sarajevski list*, 31. maj 1889, 2; „Ramazan“, *Sarajevski list*, 23. april 1890, 2; „Bajram“, *Sarajevski list*, 21. maj 1890, 3; „Ramazan“, *Sarajevski list*, 10. april 1891, 2; „Bajram“, *Sarajevski list*, 10. maj 1891, 2.

¹¹⁸ „Курбан байрам“, *Sarajevski list*, 22. oktobar 1882, 2; „Курбан байрам“, *Sarajevski list*, 29. oktobar 1882, 2; „Kurban bajram“, *Sarajevski list*, 11. oktobar 1883, 3; „Kurban bajram“, *Sarajevski list*, 16. oktobar 1883, 2; „Kratke vijesti“, *Sarajevski list*, 1. oktobar 1884, 2; „Kurban-bajram“, *Sarajevski list*, 20. septembar 1885, 2; „Kurban bajram“, *Sarajevski list*, 10. septembar 1886, 3; „Kurban Bajram“, *Sarajevski list*, 31. august 1887, 2; „Kurban-bajram“, *Sarajevski list*, 19. august 1888, 1.

Jedini iskorak iz stabilnog ritma izvještavanja odigrao se 1888. Zemaljska vakufska komisija je, kontrolišući poslovanje Gazi Husrev-begovog vakufa, otkrila da on ima obavezu da isplaćuje godišnju rentu upravitelju zemlje, tj. tadašnjem zemaljskom poglavaru. On je tu sumu (100 zlatnika) uzeo i darivao za kupovinu kurbana, čije je meso podijeljeno siromašnima. „Poglavar zemlje i Kurban bajram“, *Sarajevski list*, 15. august 1888, 2.

Zvanično priznata, ali ne i veoma praćena, bila je proslava rođenja Muhameda, islamskog Božijeg poslanika. Kao i kod Bajrama, predvečer na dan praznika se iz sarajevske tvrđave čula topovska salva. U okviru proslave javno se čitao mevlud, pjesnička obrada začeca i rođenja Poslanika Muhameda. Reisu-l-ulema je 1884. godine i sam učestvovao u čitanju mevluda u Gazi Husrev-begovoj džamiji.¹¹⁹ O dočeku Nove godine prema muslimanskom kalendaru novine nikada nisu pisale, tako da ostaje nejasno da li se u zemlji i proslavljao.

Muslimansko stanovništvo poštovalo je i neke običaje iz predislamske tradicije. Tu su se ubrajale proslave praznika Svetog Đorđa (*Đurđevdan, Jurjevo*) i Svetog Ilije (*Ilindan, Aliđun*). Prvi je proslavljan 6. maja,¹²⁰ a drugi 2. augusta.¹²¹ Na Đurđevdan su muslimanski i pravoslavni stanovnici Sarajeva išli na teferič na padine planine Trebević, na mjesto zvano Hrid. Tom prilikom su se najčešće pekla janjad. Muzika je svirala, pjevalo se. Nakon otvaranja pruge, ljudi su putovali i na udaljenije lokacije, npr. na Ilidžu. Dan Svetog Ilije su uglavnom slavili Romi.¹²²

Godine 1889. muslimanski predstavnici u Sarajevu odlučili su da čitaonicu, kiraethanu, pretvore u mjesto za zvanične susrete i čestitanja muslimanskog praznika. Isto se ponovilo i godinu dana kasnije. „Kurban-bajram“, *Sarajevski list*, 7. august 1889, 2; „Kurban-bajram“, *Sarajevski list*, 27. juli 1890, 3.

¹¹⁹ „Proslava Muhamedova rodjendana“, *Bosansko-hercegovačke novine*, 17. februar 1881, 2; „Muhamedovo rojgenje“, *Sarajevski list*, 1. februar 1882, 2; „Mevlud“, *Sarajevski list*, 15. januar 1884, 2; „Javna zahvala“, *Sarajevski list*, 12. februar 1884, 3 (zahvalnica cazinskog načelnika Pozderca sarajevskom gradonačelniku Fadilpašiću i advokatu Filipoviću za njihove darove novootvorenoj džamiji, u kojoj je po prvi put bio objavljen mevlud); „Mevlud“, *Sarajevski list*, 16. oktobar 1891, 2.

¹²⁰ Sv. Đorđe je prema predanju umro 23. aprila 303. Međutim, datum njegove smrti je prema julijanskom kalendaru, i prebacivanjem na gregorijanski, bio 6. maj. U katoličkoj sredini poštuje se prvobitni datum smrti.

¹²¹ Praznik Sv. Ilije hrišćani tradicionalno slave 20. jula. Ovaj datum je naveden u julijanskom kalendaru i, prebacivanjem na gregorijanski, znači da je 2. augusta.

¹²² „Ђурђево дан“, *Sarajevski list*, 7. maj 1882, 2; „Gjurgjev dan“, *Sarajevski list*, 7. maj 1884, 2; „Gjurgjev dan“, *Sarajevski list*, 8. maj 1885, 2; „Gjurgjev dan“, *Sarajevski list*, 6. maj 1887, 3; „Gjurgjev-dan“, *Sarajevski list*, 8. maj 1889, 2 (zbog ramazana u proslavi nisu učestvovali muslimani); „Gjurgjev dan“, *Sarajevski list*, 7. maj 1890, 2; „Gjurgjev dan“, *Sarajevski list*, 8. maj 1891, 3 (zbog ramazana nije bilo svetkovine na Hridu). Praznik Sv. Ilije spomenut je samo u vezi sa svadbom Riza-bega Kapetanovića i proslavom 1888. „Sv. Ilija“, *Sarajevski list*, 3. august 1888, 2.

Bosansko-hercegovačke novine i *Sarajevski list* su samo marginalno opisivali suživot etnoreligijskih grupa u Bosni i Hercegovini. Međutim, uprkos nedostatku relevantnih primjera, više je nego jasno da su vjerske zajednice živjele konstantno odvojeno, a prisni kontakti među njima bili su prije izuzetak nego pravilo.¹²³ Najbolje se to moglo vidjeti na polju obrazovanja. Muslimanima i pravoslavicima bilo je dozvoljeno da održavaju i razvijaju paralelni školski sistem, uz koji je polovinom 80-ih godina 19. vijeka Zemaljska vlada gradila sistem javnih škola. To se odnosilo prije svega na osnovne škole, uz manje zakašnjenje otvarale su se i srednje škole (trgovačke i zanatske škole te gimnazije). Međutim, čak ni javno obrazovanje nije uvijek bilo u stanju da premosti postojeću izolaciju vjerskih skupina.¹²⁴ Kada je, primjera radi, 1886. godine otvorena

¹²³ U ove izuzetke ubrajaju se kontakti utjecajnih i bogatih lica svih vjeroispovijesti. Muslimanski veleposjednici, begovi, tu i tamo su prema hrišćanima pokazivali blagonaklonost. Novine su više puta informirale o begovima koji su darivali zemljište za izgradnju škola i crkava u većinski hrišćanskim područjima. Npr. begovi u Bijeljinskom kotaru su 1884. poklonili više parcela za osnovne škole i Mehmed-beg Kapetanović je 1885. izdvojio od svoje imovine dva placa za pravoslavne crkve. „Priznanje“, *Sarajevski list*, 12. septembar 1884, 2; „Javna zahvala“, *Sarajevski list*, 13. februar 1885, 4. Imućni muslimani često su pomagali i prosvjetiteljske aktivnosti. Fehim-beg Alibegović iz Kobaša je materijalno pomagao mjesnu školu i njene đake. „Javna zahvala“, *Sarajevski list*, 21. mart 1888, 3. Begovi su učestvovali i u školskim svečanostima, najčešće kao dio gradske delegacije, i u osvećivanju hrišćanskih bogomolja. Npr. muslimanski veleposjednici su 1890. prisustvovali otvaranju pravoslavne crkve u Blagaju kod Kupresa i finansijski su pomogli njen rad. „Slavno uredništvo!“, *Sarajevski list*, 1. august 1890, 3.

Primjera nepovjerenja ili čak otvorene netrpeljivosti između muslimana i hrišćana nema mnogo, ali ih ipak ima. Očigledno je da je redakcija službenih listova namjerno izbjegavala takve vijesti. Još u *Bosansko-hercegovačkim novinama* možemo naći tri pisma u kojima se hrišćani žale na muslimane; u prvom nepoznati Vlaseničanin prenosi riječi kritike lokalnog učitelja hrišćanina izrečene pred gradskim zastupstvom, inače većinski muslimanskim, što u mjesnoj školi nema dovoljno „turske“ djece, u drugom i trećem anonimni pisac izvještava da „фанатизам овдашњих Мухамеданаца“ sprječava pravoslavce da slobodno koriste zvono u crkvi, koje su inače kupili od careva dara. „Dopisi“, *Bosansko-hercegovačke novine*, 11. novembar 1880, 2; „Дописи“, *Bosansko-hercegovačke novine*, 25. novembar 1880, 2; „Допис“, *Bosansko-hercegovačke novine*, 17. mart 1881, 2.

¹²⁴ Jedan od rijetkih izuzetaka je bila narodna osnovna škola u većinski katoličkom selu Osova kraj Žepča. Nju je pored 53 katolika pohađalo i 15 muslimana (od toga 3 redovno i 12 privatno), 17 pravoslavaca i još nekoliko protestanata i Jevreja. „Dopis“, *Bosansko-hercegovačke novine*, 6. mart 1881, 2.

narodna osnovna škola u Bugojnu, od 46 đaka samo su dvoje bili muslimani.¹²⁵ Narodna osnovna škola u Čajniču počela je sa radom 1889. godine, i u jednom razredu bili su samo muslimanski dječaci, a u drugom pravoslavni đaci, uključujući i djevojčice i dvije Jevrejke.¹²⁶ U prvom gradiću, muslimanski vjernici činili su petinu populacije, a u drugom nešto više od polovine. U vezi s izgradnjom mreže javnih škola, treba pomenuti i napore Zemaljske vlade da školuje i obuči nove nastavnike iz redova domaćeg stanovništva. Krajem 80-ih i početkom 90-ih prva generacija bosanskih nastavnika, uključujući i nekoliko muslimana,¹²⁷

¹²⁵ „Nova škola“, *Sarajevski list*, 28. mart 1886, 2.

¹²⁶ „Narodna osnovna škola u Čajniču“, *Sarajevski list*, 24. februar 1889, 2.

¹²⁷ Zemaljska vlada dugo se trudila da muslimani među učiteljskim kadrom imaju udio koji bi odgovarao njihovoj zastupljenosti u sveukupnoj populaciji. Međutim, s obzirom na to da nije bilo moguće popuniti upražnjena mjesta domaćim pedagozima, okupacijski režim je bar osigurao da se muslimanskim učiteljima omoguću da djeluju u naseljima sa većinskim islamskim stanovništvom. Prva generacija od 13 Bosanaca, uključujući i nekoliko muslimana, završila je trogodišnji učiteljski kurs 1885. Nakon dvije godine su od pomoćnih učitelja mogli da postanu pravi. Do 1888, kada je kurs prerastao u učiteljsku školu, nastavu su završila 54 mladića, od toga 50 zemaljskih pripadnika (8 muslimana). Uporedi: „Prvi bosanski pomoćni učitelji“, *Sarajevski list*, 26. juni 1885, 2; *Prvi godišnji izvještaj učiteljske i s njom spojene I. narodne dječjačke škole kao vježbaonice u Sarajevu, objavljen na kraju školske godine 1888/9* (Sarajevo, 1889), 9.

Prilavnik u Cazinu (od 1885) Ahmet-beg Ibrahimpašić postao je 1888. privremeni učitelj u istoj školi. Pomoćni učitelj II narodne osnovne škole (ruždije) u Sarajevu (od 1886) Ismet Sahanić premješten je u Kladanj i njegovo mjesto preuzeo je Salih Aličehić, (od 1885) pomoćni učitelj II narodne osnovne škole (ruždije) u Mostaru, kojeg je tamo zamijenio Ahmet Šerifović iz Kladnja. Prilavnik u Prozoru je postao Derviš Čolaković, a u Gornjem Vakufu Uzeir Eminefendić. „Učiteljsko naimenovanje“, *Sarajevski list*, 22. februar 1888, 3; „Učiteljska premještanja“, *Sarajevski list*, 5. august 1888, 1; „Učiteljska naimenovanja“, *Sarajevski list*, 16. septembar 1888, 2. Pored toga, kao pomoćni učitelji radili su u Sarajevu Mehmed Kreševljaković, bratanac budućeg učitelja Hamdije, i u Foči Sulejman Sokoljanin. Godine 1889. Mustafa Midžić postao je prilavnik u Kladnju, gdje je zamijenio I. Sahanića, koji je premješten na istu poziciju u Maglaj. Hasan Hrustanbegović postao je pomoćni učitelj u D. Tuzli, a Tahir Konjhodžić u G. Tuzli. Također su namješteni prilavnici Jusuf Bajrević u Županjcu, Ibrahim Polić u Bugojnu i Mehmed Karamehmedović u Doboju. Pomoćni učitelj D. Čolaković postavljen je u mostarskoj ruždiji, a njegovo mjesto preuzeo je prilavnik Murat Muratbegović. „Učiteljska naimenovanja“, *Sarajevski list*, 10. juli 1889, 2; „Učiteljska naimenovanja“, *Sarajevski list*, 2. august 1889, 3; „Učiteljska naimenovanja“, *Sarajevski list*, 11. august 1889, 2; „Učiteljska naimenovanja i premještanja“, *Sarajevski list*, 14. august 1889, 1–2; „Iz učiteljstva“, *Sarajevski list*, 30. august 1889, 2. M. Muratbegović premješten je 1890. iz Prozora, gdje ga je

bila je spremna da se uključi u osnovno obrazovanje. U srednjoškolskom obrazovanju muslimani su dugo učestvovali samo kao nastavnici vjeronauke i orijentalnih jezika.¹²⁸

Napori Muslimana da zadrže distancu u odnosu na druge vjerske grupe u vezi su i sa stavom islamske zajednice prema novim vlastima. Iz nekoliko izvora očigledno je da jednostavno muslimansko stanovništvo nije imalo potpuno povjerenje u Zemaljsku vladu i da se na novi poredak u odnosu na lokalne zajednice najsporije prilagođavalo. Muslimani su pokazivali slabo interesiranje za ulazak u vojsku, što se nakon uvođenja kvota potpisalo i na niskom broju dobrovoljaca.¹²⁹ Islamski vjernici su rjeđe slali svoju djecu u „svjetovne škole“ od hrišćana, pa su zbog toga obično propuštali školske proslave¹³⁰ i izbjegavali na primjer vakci-

---

zamijenio pripravnik Ahmet Gluhić, u Rahić. Pripravnik Hajdar Fazlagić postavljen je u sarajevskoj ruždiji. T. Konjhodžić premješten je u Bjelemić, a na njegovo mjesto u G. Tuzli došao je pripravnik Šerif Šerifović. Edhem Mulabdić dobio je mjesto pripravnika u Brčkom. „Iz učiteljstva“, *Sarajevski list*, 19. oktobar 1890, 2; „Učiteljska naimenovanja“, *Sarajevski list*, 22. oktobar 1890, 2–3; „Iz učiteljstva“, *Sarajevski list*, 24. oktobar 1890, 2; „Iz učiteljstva“, *Sarajevski list*, 31. oktobar 1890, 1–2.

¹²⁸ Važan položaj u tom pogledu imao je učitelj „istočnih“ jezika u sarajevskoj c. i k. gimnaziji. Od osnivanja škole na tom mjestu smjenjivali su se Hasan-ef. Spaho (od 1879), Ahmed-ef. Ribić (od 1880), Muhamed-ef. hadži Jahić (od 1884) i Ibrahim-beg Repovac (od 1889). „Zvanično“, *Sarajevski list*, 22. mart 1884, 1; „Zvanično“, *Sarajevski list*, 18. august 1889, 1.

¹²⁹ Situacija u Sarajevu bila je u tom smjeru drugačija, jer su ovdašnji muslimanski uglednici u vojsci vidjeli jednu od mogućnosti za napredovanje u karijeri za svoju djecu. Godine 1883. je odvedeno 20 mladića, od kojih 13 (65%) muslimana, 1885. 24 (17 muslimana) i potom 1889. već 27 (21 musliman). „Novačenje po Bosni i Hercegovini“, *Sarajevski list*, 2. oktobar 1883, 3; „Novačenje u gradu Sarajevu“, *Sarajevski list*, 14. oktobar 1885, 2–3; „Novačenje u Sarajevu“, *Sarajevski list*, 13. oktobar 1889, 2.

U Mostarskom kotaru je, s druge strane, 1883. odvedeno 60 mladića (5 muslimana), travničkom 39 (8 muslimana). Dvije godine kasnije, 31 muškarac (9 muslimana) regrutiran je u Mostarskom kotaru, a 22 (9 muslimana) u Travničkom. „Sarajevo“, *Sarajevski list*, 4. oktobar 1883, 1–2; „Novačenje“, *Sarajevski list*, 30. oktobar 1885, 3.

¹³⁰ U Livnu je narodnu osnovnu školu pohađalo 84 djece, od čega samo 20 (24%) muslimana, koji su pritom činili 44% stanovništva. „Nova škola“, *Sarajevski list*, 29. januar 1886, 3. I narodnu osnovnu školu u Sarajevu, s kojom je bila spojena učiteljska škola, krajem 1891. posjećivala su 183 učenika, od toga samo 16 (9%) muslimana. „Književnost“, *Sarajevski list*, 16. oktobar 1891, 3.

naciju svojih potomaka.¹³¹ Kako je vrijeme prolazilo, protivljenje državi bilo je manjeg intenziteta, ali je ostvareni napredak bio znatno slabiji u poređenju sa drugim zajednicama.¹³²

Nespремnost i nesposobnost usvajanja novih uvjeta kod muslimana doveli su do proširenja fenomena iseljavanja u Osmansko carstvo. Prvu vijest o tome *Sarajevski list* donio je krajem 1883. godine, i to reagirajući na vijesti drugih južnoslavenskih listova, koji su navodno tražili razne uzroke za migracije. Sam list je odlaske objasnio ekonomskim razlozima, dodajući i da se neki emigranti vraćaju svojim kućama.¹³³ Sljedeća vijest pojavila se početkom naredne godine. Novine su se tada izjasnile za ostatak „muhamedanaca“ u Bosni i Hercegovini, odnosno za njihov povratak u domovinu, budući da su s njom povezani, i da im postojeća zemaljska uprava garantira ravnopravnost i slobodu vjeroispovijesti.¹³⁴ Ovog puta

¹³¹ U Sarajevu je npr. svake godine bilo dobrovoljno cijepljenje protiv malih boginja. U maju i junu 1885. vakcinirano je 323 djece, od toga 141 (44%) muslimansko. Do kraja jula bilo ih je ukupno 374 (uključujući i 67 doseljenika), od toga 142 (38%) muslimana. Popis iz iste godine pokazao je da u gradu živi 27.124 lica, od toga 16.003 (59%) muslimana. „Urezivanje ospica“, *Sarajevski list*, 10. maj 1885, 2; „Urezivanje ospica“, *Sarajevski list*, 5. juli 1885, 2; „Popis stanovništva Sarajeva“, *Sarajevski list*, 17. juli 1885, 2–3; „Rezultat urezivanja ospica“, *Sarajevski list*, 6. septembar 1885, 2.

Razlike u vjeroispovijesti bile su još vidljivije u kontekstu cijele zemlje. Godine 1887. protiv malih boginja cijepljeno je 58.913 lica, od toga samo 14.763 (25%) muslimana. Od ukupnog broja, 10.535 (18%) lica bilo je primorano da se vakcinira, među njima 4.070 (39%) muslimana (uglavnom u kotarima Foča, Mostar i Banjaluka) i pravoslavci. Svaki četvrti musliman bio je prisilno vakciniran. Kako smo već naveli, muslimanska populacija brojala je oko 38%. „Urezivanje ospica u Bosni i Hercegovini“, *Sarajevski list*, 18. april 1888, 2–3.

¹³² Primjer je bila sarajevska c. i k. gimnazija: na početku školske godine 1882/1883. pohađalo ju je 124 učenika, od toga 8 (6%) muslimana, ali na kraju školske 1889/1890. bilo je već 160 učenika, od toga 23 (14%) muslimana. „Školske vijesti“, *Sarajevski list*, 18. august 1883, 3; „Književnost“, *Sarajevski list*, 20. juli 1890, 3.

¹³³ „Izselivanje iz Bosne“, *Sarajevski list*, 8. novembar 1883, 3. Tezu o ekonomskim razlozima za iseljavanje podržavao je i „Dopis“ iz Bosanskog Petrovca, štampan pola godine kasnije. U njemu je autor izvijestio o lošim ekonomskim uvjetima u Osmanskom carstvu, odgovarajući eventualne kandidate za emigraciju. „Petrovac“, *Sarajevski list*, 9. maj 1884, 2.

¹³⁴ „Sarajevo“, *Sarajevski list*, 14. februar 1884, 2 (protiv iseljavanja najprije su istupile sarajevske novine *Bosnische Post*, a *Sarajevski list* im se pridružio preuzimajući neke dijelove objavljenog teksta).

nije bilo ni riječi o ekonomskim razlozima. Iste godine novine su preuzele članak, štampan u novoosnovanom listu *Vatan* pod nazivom „Patriotizam“. U njemu se Muhamed Emin-ef. hadži Jahić (u samom tekstu nije naveden), učitelj orijentalnih jezika u sarajevskoj gimnaziji i nastavnik Gazi Husrev-begovog vakufa za tedžvid, pravilno učenje Kur'ana, izjasnio da u životu čovjeka ništa nije bitnije od vjere i domovine. Dužnost muslimana u Bosni i Hercegovini je da ostanu u zemlji ili da se u nju vrate, ili će njihova domovina izgubiti islamski karakter.¹³⁵ Međutim, iseljavanje nije prestajalo, što je bilo očigledno iz govora i obraćanja Benjamina Kállaya austrougarskim delegacijama 1891. Ministar je tada izjavio da su muslimani potomci bosanskog srednjovjekovnog plemstva i da su element koji se zalaže za državu, miran je i odan. Prema njegovom mišljenju, među emigrantima, posebno iz Posavine, uglavnom su bili ljudi koje je ošteti prijelaz sa naturalne razmjene u poljoprivredi na novčanu, razvoj željezničkog saobraćaja i pogoršanje ekonomske situacije sitnijih aga. Kállay se nije složio s izjavom da broj iseljenika – od 1883. do tada 11.359 – prijeti biološkoj reprodukciji islamske zajednice, jer je ona 1885. brojila 492.000 članova, te rekao da je migracija rezultat nesprijetnosti muslimana da prihvate hrišćanske vlasti. Kao pozitivan primjer za ostanak muslimana naveo je Rusiju i Alžir. Po njemu su bosanski muslimani, za razliku od turskih naroda, pridošlica na Balkan, historijski vezani za svoju domovinu i emigrirali bi samo ukoliko bi njihova vjera bila potlačivana. Ministar je zaključio da se s Balkana u velikoj mjeri sele uglavnom „Osmanlije“, dok domaće stanovništvo (slavenski muslimani u Bosni i Bugarskoj) nikako.¹³⁶ Realnost je, međutim, bila znatno kompliciranija i za odlazak u Osmansko carstvo bilo je razloga ekonomskih i političkih, a u neku ruku i moralnih.¹³⁷

¹³⁵ „Patriotizam“, *Sarajevski list*, 10. oktobar 1884, 1–2.

¹³⁶ „Iz austro-ugar. delegacija“, *Sarajevski list*, 29. novembar 1891, 1–2.

¹³⁷ Uporedi npr. Mina Kujović, „O bosanskim muhadžirima, povratnicima iz Turske u vrijeme austrougarske uprave (Prilog historiji migracija u sjeveroistočnoj Bosni)“, *Gračanički glasnik*, br. 22 (2006): 71–78. Safet Bandžović, *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku* (Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2013). Safet Bandžović, *Deosmanizacija Balkana i Bošnjaci: ratovi i muhadžirska pribježišta (1876.–1923.)* (Sarajevo: S. Bandžović, 2013).

Na kraju ćemo sažeti da prvih 15 godina habsburške okupacije Bosne i Hercegovine predstavlja važnu prekretnicu u odnosu novog režima i ovdašnjeg brojnog muslimanskog stanovništva. Početno nepovjerenje, zasnovano na oružanom otporu iz 1878. godine, i nezainteresiranost polahko su gubili intenzitet, čemu je značajno pomogla idejna orijentacija zajedničkog ministra finansija Benjámina Kállayja i s njim u vezi reforma državnog aparata s naglaskom na civilnu komponentu vlasti. Promjena stava okupacione uprave također se mogla vidjeti na stranicama *Sarajevskog lista*, koji je muslimanima davao više prostora i pokazivao veću naklonost nego u prošlosti *Bosansko-hercegovačke novine*, uz određene rezerve. Pored vijesti čisto administrativnog karaktera, sve su češće bile vijesti o muslimanskoj svakodnevici, proslavama praznika, vjerskim manifestacijama, građevinskim poduhvatima i društvenim aktivnostima, smrtima i vjenčanjima istaknutih lica. Međutim, izbor objavljenih vijesti sve vrijeme bio je predmet pažljivog odabira, jer je trebalo da posvjedoči o ispravnosti i konfesionalnoj ravnoteži cjelokupnog postupanja okupacione uprave. Ipak, na strani islamskih vjernika – uz izuzetak užeg kruga lojalnih veleposjednika i trgovaca – i dalje je postojao strah i sumnja u „hrišćanske vlasti“, koji su se manifestirali odbijanjem nove državne moći i njenog nadzora, posebno na polju obrazovanja i zdravstva.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Objavljeni izvori:

- *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*. Sarajevo, 1891.
- *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895*. Sarajevo, 1896.
- *Sbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*. Sarajevo, 1881.

- *Štatistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine prema popisu*. Sarajevo, 1880.
- *Štatistika mjesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine po popisu naroda od 1. maja 1885*. Sarajevo, 1886.
- Zaimović, Haris (ur.) *Zapisnici sarajevskog gradskog zastupstva (1878–1881)*. Sarajevo: Historijski arhiv, 2018.

Štampa i godišnjaci:

- *Bosansko-hercegovačke novine*, Sarajevo, 1878–1881.
- *Bošnjak: kalendar za prostu godinu 1886*, Sarajevo, 1885.
- *Gajret*, Sarajevo, 1931.
- *Nada*, Sarajevo, 1896.
- *Prvi godišnji izvještaj učiteljske i s njom spojene I. narodne dječjačke škole kao vježbaonice u Sarajevu, objavljen na kraju školske godine 1888/9*, Sarajevo, 1889.
- *Sarajevski list*, Sarajevo, 1881–1891.
- *Službeni dodatak Školskog vjesnika*, Sarajevo, 1894.

LITERATURA

Knjige:

- Bandžović, Safet. *Deosmanizacija Balkana i Bošnjaci: ratovi i muhadžirska pribježišta (1876.–1923.)*. Sarajevo: S. Bandžović, 2013.
- Bandžović, Safet. *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2013.
- Bogičević, Vojislav. *Pismenost u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1975. (ćir.)
- Buha, Milivoje. *Uloški ustanak 1882. i stanje u Hercegovini pod austro-ugarskom okupacijom: druga „Nevesinjska puška“*. Srpsko Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2004.

- Ćurić, Hajrudin. *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1983.
- Donia, Robert J. *Islam pod Dvoglavim orlom: Muslimani Bosne i Hercegovine 1878.–1914*. Zagreb; Sarajevo: Zoro; Sarajevo: Institut za historiju BiH, 2000.
- Durmišević, Enes. *Uspostava i pravni položaj Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini: 1882–1899*. Sarajevo: Magistrat, 2002.
- Hörmann, Kosta. *Narodne pjesne Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1889.
- Husić, Aladin. *Hadž iz Bosne za vrijeme osmanske vladavine*. Sarajevo: Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini – El-Kalem, 1435/2014.
- Kapidžić, Hamdija. *Hercegovački ustanak*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1958.
- Klaić, Vjekoslav. *Bosna (Zemljopis)*. Zagreb: Matica hrvatska, 1878.
- Kreševljaković, Hamdija. *Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave (1878–1918)*. Sarajevo: Arhiv grada Sarajeva, 1969.
- Kruševac, Todor. *Bosansko-hercegovački listovi u XIX veku*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1978.
- Kruševac, Todor. *Sarajevo pod austro-ugarskom upravom 1878–1918*. Sarajevo: Muzej grada, 1960. (ćir.)
- Kurto, Nedžad. *Arhitektura Bosne i Hercegovine: razvoj bosanskog stila*. Sarajevo: Sarajevo-Publishing – Međunarodni centar za mir, 1998.
- Long, David E. *The Hajj Today: A Survey of the Contemporary Pilgrimage to Makkah*. Albany: State University of New York Press, 1979.
- Kapetanović Ljubušak, Mehmed. *Narodno blago*. Sarajevo: Preporod, 2003.
- Kapetanović Ljubušak, Mehmed. *Što misle muhamedanci u Bosni*. Sarajevo: Spindler i Löshner, 1886.

- Kraljačić, Tomislav. *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini: 1882–1903*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1987.
- *Naučni skup 100 godina ustanka u Hercegovini 1882. godine*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1983.
- Pejanović, Đorđe. *Štamparije u Bosni i Hercegovini 1529–1951*. Sarajevo: Svjetlost, 1952.
- Šehić, Nusret. *Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Svjetlost, 1980.

Članci:

- Bečić, Mehmed. „Novi pogled na transformaciju šerijatskih sudova u Bosni i Hercegovini: Da li je 1883. godine nametnut kolonijalni model primjene šerijatskog prava“. *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, br. 60 (2017): 59–82.
- Kasumović, Amila. „Sultanov, carev i kraljev službenik: činovnička karijera Muhameda ef. Kadića“, *Radovi. Historija, Historija umjetnosti, Arheologija = Travaux. Histoire, Histoire de l'art, Archéologie*. br. 5. (2018): 257–269.
- Koštić, Mujo. „Posljednji broj lista Bosna iz 1878. godine“. *Bosniaca*, br. 9–10 (2005): 64–67.
- Kujović, Mina. „O bosanskim muhadžirima, povratnicima iz Turske u vrijeme austrougarske uprave (Prilog historiji migracija u sjeveroistočnoj Bosni)“. *Gračanički glasnik*, br. 22 (2006): 71–78.
- Šehić, Zijad. „Putovanje bosanskohercegovačkih hodočasnika u Meku u doba austrougarske uprave 1878–1918“. *Saznanja: časopis za historiju*, br. 2 (2008): 69–85.
- Younis, Hana. „Smrtni slučajevi tokom hadža u Mekku kroz primjere iz građe Vrhovnog šerijatskog suda u Sarajevu u periodu austrougarske uprave“. *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, br. XXXVII (2016): 197–217.

Summary

Muslims in the pages of *Bosansko-hercegovačke novine* (1878–1881) and *Sarajevski list* (1881–1891)

The first fifteen years of the Habsburg occupation of Bosnia and Herzegovina represented a significant milestone in the relations of the new regime with the numerous Muslim population there. Their initial distrust, going back to the armed uprising of 1878, and lack of interest in Muslim inclusion weakened over time. This was to a significant extent aided by the ideological orientation of the Austro-Hungarian minister of finances Benjámín Kállay and his reform of state administration that stressed the civil component of the government. The change in the occupying power's attitude was reflected in the pages of *Sarajevski list*, which now offered Muslims more space and evinced more sympathy towards them – though still with some qualifications. Next to the reports of a purely governmental type, there were ever more frequent appearances of news items about Muslims' everyday affairs, such as wedding celebrations, religious celebrations, building works, and community activities, as well as the marriages and deaths of notable personalities. The selection of what was published, was, of course, subject to very careful filtering, because it had to demonstrate the legitimacy and confessional balance of the occupation government. Nevertheless, on the side of Muslims – except for a small clique of loyal landed gentry and merchants – the lingering suspicion of the „Christian government“ remained, which manifested in their refusal of the new state power and its oversight, particularly in the areas of education and health care.